

**ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
БИБЛИОТЕКА ИМ. САРКИСА И МАРИ ИЗМИРЛЯНОВ
ФАКУЛЬТЕТ СОЦИОЛОГИИ**

**YEREVAN STATE UNIVERSITY
SARKIS AND MARIE IZMIRLIAN LIBRARY
FACULTY OF SOCIOLOGY**

**ЛЮДМИЛА АРУТЮНЯН
БИОБИБЛИОГРАФИЯ**

**LYUDMILA HARUTYUNYAN
BIOBIBLIOGRAPHY**

**ЕРЕВАН/YEREVAN
ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕГУ/ YSU PRESS
2017**

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՍԱՐԳԻՍ ԵՎ ՄԱՐԻ ԻԶՄԻՐԼՅԱՆՆԵՐԻ ԱՆՎ.
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱՅԻ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

**ԼՅՈՒԴՄԻԼԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ԿԵՆՍԱՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ**

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2017

ՀՏԴ 016:316

ԳՄԴ 91.9:6

Հ422

Հրապարակության է երաշխավորել
ԵՊՀ սոցիոլոգիայի ֆակուլտետի գիտական խորհուրդը

Նվիրվում է պրոֆ. Լ. Հարությունյանի 75-ամյակին

Посвящается 75-летию проф. Л. А. Арутюнян

Կազմող՝ Հասմիկ Հայրապետյան
Մասնագիտ. խմբ.՝ Բարսեղ Գիշյան

Сост.: Асмик Айрапетян
Проф. ред.: Барсег Гишян

Մասնագիտ. խորհուրդ՝ Ա. Ե. Մկրտիչյան (փիլ. գ. դ., պրոֆ., սոց. ֆակ. դեկան), Ա. Վ. Աթանեսյան (քաղ. գ. դ., կիրառ. սոց. ամբիոնի վարիչ), Ա. Կ. Խաչատրյան (փիլ. գ. թ., դոց., սոց. աշխ. և սոց. տեխնոլոգիաների ամբիոնի վարիչ), Հ. Ղ. Միրզոյան (փիլ. գ. դ., պրոֆ., «Բանբեր Երևանի համալս.» գիտ. հանդեսի խմբ.), Ե. Ս. Միրզոյան (ֆիզմաթ. գ. թ., դոց., գրադ. տնօրեն)

Հ422 Լյուդմիլա Հարությունյան (կենսամատենագիտություն) /
Կազմ.՝ Հ. Գ. Հայրապետյան; մասնագիտ. խմբ.՝ Բ. Ժ. Գիշյան:
- Ե.: ԵՊՀ հրատ., 2017. - 122 էջ:

ՀՏԴ 016:316

ԳՄԴ 91.9:6

ISBN 978-5-8084-2222-3

© ԵՊՀ հրատ., 2017

© ԵՊՀ Ս. և Մ. Իզմիրյանների անվ. գրադարան, 2017

© ԵՊՀ սոցիոլոգիայի ֆակուլտետ, 2017

**ԼՅՈՒՄԻԼԱ ՀԱԿՈՔԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ՓԻԼ. գիտ. դ-ր (կիրառական սոցիոլոգիայի գծով), պրոֆ.
(ծն. 13.11.1941, Երևան)**

Կյանքի և գործունեության հիմնական տարեթվերը

Կրթություն

1948-1958 – միջն. կրթություն, Երևանի Ն. Ստեփանյանի անվ. թ. 71 միջն. դպրոց
1958-1963 – բարձ. կրթություն, ԵՊՀ տնտեսագիտության ֆակուլտետ
1967 – վերապատրաստում քաղաքատնտեսության գծով, Հասարակագետ-ների որակավորման բարձ. ինստիտուտ, Մոսկվայի պետ. համալս.
1969-1971 – ասպիրանտուրա՝ «Քաղաքատնտեսություն» մասնագիտությամբ, ԵՊՀ
1971 – տնտեսագիտության թեկնածու, ԵՊՀ
1974-1975 – վերապատրաստում «Սոցիոլոգիա և սոցիալական ժողովրդագրություն» մասնագիտությամբ, Սորբոնի համալս., Փարիզ, Ֆրանսիա
1984-1985 – դոկտորանտուրա, Սոցիոլոգիայի ին-տ, Մոսկվա
1986 – փիլիսոփայական գիտ. դոկտոր (կիրառական սոցիոլոգիայի գծով), ԽՍՀՄ ԳԱ Սոցիոլոգիայի ին-տ, Մոսկվա

Աշխատանքային և մասնագիտական գործունեություն

1963-1975 – ասիստենտ, դասախոս, ԵՊՀ քաղաքատնտեսության ամբիոն
1976-1980 – կիրառական սոցիոլոգիայի լաբորատորիայի վարիչ, ՀԽՍՀ ԳԱ Փիլիսոփայության և իրավունքի ին-տ
1980-1985 – հիմնադիր վարիչ, ԵՊՀ կիրառական սոցիոլոգիական հետազոտությունների լաբորատորիա
1986 – պրոֆեսոր, ԵՊՀ կիրառական սոցիոլոգիայի ամբիոն
1986-2003 – ԵՊՀ կիրառական սոցիոլոգիայի ամբիոնի վարիչ
2003-2008 – հիմնադիր դեկան, ԵՊՀ սոցիոլոգիայի ֆակուլտետ
2009-ից – պրոֆեսոր, կիրառական սոցիոլոգիայի ամբիոն
2014-ից – ԵՊՀ կիրառական սոցիոլոգիայի ամբիոնի պատվավոր վարիչ

Հրավիրյալ պրոֆեսոր

1975, 1987 – Ժողովրդագրական հետազոտությունների ազգային ին-տ (INED), Փարիզ, Ֆրանսիա
1994-1995 – Սոցիալական և տնտեսական գիտությունների մոսկովյան բարձրագույն դպրոց, Մոսկվա, ՌԴ
1996-1997, 1999-2000 – Կոնֆլիկտների վերլուծման և լուծման ին-տ, Ջորջ Մայսոն համալսարան, Ֆերֆաքս, Վիրջինիա, ԱՄՆ
2008-2009 – Առաջատար հետազոտությունների շվեդական կոլեգիա (SCAS), Ուփսալա, Շվեդիա

Անդամակցություն միջազգային կազմակերպություններին

1996-ից – Հայկական փիլիսոփայական ակադեմիայի անդամ

1997-2010 – ԱՊՀ երկրների՝ Միգրացիայի անկախ հետազոտ. խորհրդի անդամ

2003-2006 – Եվրախորհրդի «INTAS» ընկ. գիտ. խորհրդի անդամ

1997-2010 – ԱՊՀ երկրների միգրացիոն հարցերով Անկախ խորհրդի անդամ

2007-2010 – Սոցիալական իրավունքի կոմիտեի ընտրված անդամ, Եվրախորհուրդ

2009-ից – Սոցիոլոգիայի միջազգային ին-տի խորհրդի անդամ

2013 – ԱՄՆ Կոնգրեսի կուսակցության համալսարանի պատվավոր դոկտոր

Հասարակական գործունեություն

1977-1995 – ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի՝ կանանց իրավունքների գծով փորձագետ

1997-ից – ԵՊՀ Տարածաշրջանային ինտեգրման և կոնֆլիկտների լուծման կենտրոնի (CRICR) տնօրեն

1997-ից – «Հայկական դեմոկրատական ֆորում» հասարակական կազմակերպության նախագահ

2003-2004 ԱՀՌԾ-ի իրականացման Բաց ֆորումի ծրագրի մշակման և կազմակերպման խմբի անդամ

2003-2005 – Վանաձորի ազգաբնակչության խոցելի խմբերին սոցիալական աջակցության ինտեգրատիվ կենտրոնի նախագծի հեղինակ

Քաղաքական գործունեություն

1988-1991 – ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի անդամ

1989-1991 – ԽՍՀՄ Ժողովրդական պատգամավոր

1999-2003 – «Արժանապատիվ ապագա» կուսակցության հիմնադիր-նախագահ

Պետական պարգևներ

1999 – Մովսես Խորենացի մեդալ (ՀՀ)

2001 – Մխիթար Գոշ մեդալ (ԼՂՀ)

2003 – ՀՀ վարչապետի պատվոգիր

2005 – Նախագահական պարգև (ՀՀ)

2009 – ՀՀ ԿԳՆ Ոսկե մեդալ

2011 – ՀՀ աշխատանքի և սոց. հարցերի նախարարության ոսկե մեդալ

2012 – ԵՊՀ ոսկե մեդալ (ՀՀ)

2016 – Հայրենիքին մատուցած ծառայությունների համար 1-ին աստ. մեդալ (ՀՀ)

ЛЮДМИЛА АКОПОВНА АРУТЮНЯН
доктор филос. наук (по прикладной социологии), проф.
(рожд. 13.11.1941, Ереван)

Основные даты жизни и деятельности

Образование

- 1948-1958 – среднее образование, средняя школа № 71 им. Н. Степаняна (Ереван)
- 1958-1963 – высшее образование, экономический факультет ЕГУ
- 1967 – повышение квалификации по политэкономии, ИПК МГУ, Москва
- 1969-1971 – аспирантура по специальности “Политическая экономия”, ЕГУ
- 1971 – кандидат экономических наук, ЕГУ
- 1974-1975 – стажировка по социальной демографии и социологии, Сорбоннский ун-т, Париж, Франция
- 1984-1985 – докторантура по социологии, Институт социологии РАН, Москва
- 1986 – доктор философских наук (по прикладной социологии), Институт социологии, Москва

Трудовая и профессиональная деятельность

- 1963-1975 – ассистент, преподаватель кафедры политической экономии ЕГУ
- 1976-1980 – заведующая НИ лаборатории социологических исследований Института философии и права АН Арм. ССР
- 1980-1985 – основатель-руководитель лаборатории социологических исследований ЕГУ
- 1986 – профессор кафедры прикладной социологии ЕГУ
- 1986-2003 – заведующая кафедрой прикладной социологии ЕГУ
- 2003-2008 – основатель-декан факультета социологии ЕГУ
- С 2009 – профессор кафедры прикладной социологии ЕГУ
- С 2014 – почетная заведующая кафедрой прикладной социологии ЕГУ

Приглашённый профессор

- 1974-1975 – Национальный институт демографических исследований (INED), Париж, Франция
- 1994-1995 – Московская высшая школа социальных и экономических наук, Москва, РФ
- 1996-1997, 1999-2000 – Институт анализа и разрешения конфликтов, Университет Джоржа Мейсона, Ферфакс, Вирджиния, США

2008-2009 – Шведская коллегия продвинутых социальных исследований (SCAS),
Упсала, Швеция

Членство в международных организациях

С 1996 – член Армянской философской академии
1997-2010 – член Независимого совета стран СНГ по вопросам миграции
2003-2006 – член Совета ученых новых независимых стран “INTAS”
2007-2010 – избранный член Европейского комитета по социальным правам,
(Совет Европы)
С 2009 – член бюро Международного института социологии
2013 – почетный доктор Коннектикутского университета США

Общественная деятельность

1977-1995 – эксперт ЮНЕСКО по правам женщин
С 1997 – руководитель общественной организации “Центр региональной интеграции и разрешения конфликтов”
С 1997 – президент общественной организации “Армянский демократический форум”
2003-2005 – участник группы разработки и осуществления проекта Открытого форума стратегической программы преодоления бедности в Армении
2003-2005 – разработчик проекта интегративного Центра социальных услуг для уязвимых групп населения г. Ванадзор

Политическая деятельность

1988-1991 – член Верховного Совета СССР
1989-1991 – народный депутат СССР
1999-2009 – основатель-председатель политической партии “Достойное будущее”

Государственные награды

1999 – медаль “Мовсес Хоренаци” (РА)
2001 – медаль “Мхитар Гош” (НКР)
2003 – почетная грамота премьер-министра РА
2005 – президентский приз (РА)
2009 – золотая медаль Министерства образования и науки РА
2011 – золотая медаль Министерства труда и социальных вопросов РА
2012 – золотая медаль ЕГУ
2016 – медаль за заслуги перед отечеством 1-ой степени (Республика Армения)

LYUDMILA HAKOB HARUTYUNYAN
Dr. Philosophy in Applied Sociology, Prof.
(born. 13.11.1941, Yerevan)

Life and activity dates

Education

1948-1958 – secondary education, School №71, Yerevan
1958-1963 – degree program in Faculty of Economics, Yerevan State University
1967 – advanced diploma in Political Economy, Moscow State University
1969-1971 – Postgraduate study in Political Economy, Yerevan State University
1971 – PhD in Economics, YSU
1974-1975 – Fellowship in Sociology and Social Demography, Sorbonne University, Paris, France
1984-1985 – Postdoctoral fellowship in Sociology, Institute of Sociology, Moscow
1986 – Doctor of Philosophical science (in applied sociology), Institute of Sociology, Moscow

Labour and professional activities

1963-1975 – Professor of Department of Political Economy at YSU
1976-1980 – Principal of the Sociological research Laboratory at the Institute of Philosophy and Law, Armenia's Academy of Science
1980-1985 – Founder Head of the Laboratory of applied sociological research at YSU
1986 – Professor of Sociology, YSU
1986-2003 – Head, Department of applied Sociology at YSU
2003-2008 – Founder Dean, Faculty of Sociology at YSU
2011 – Professor of Sociology at YSU
2014 – Honorary head of the Department of applied Sociology at YSU

Visiting Professor

1974-1975 – National Institute for Demographic Studies (INED), Paris, France
1994-1995 – Moscow school of Social and Economic sciences, Moscow, Russia
1996-1997, 1999-2000 – Institute for conflict analysis and resolution, George Mason University, Fairfax, Virginia, USA
2008-2009 – Swedish Collegium for Advanced Study (SCAS), Uppsala, Sweden

Membership in international organizations

1996-pr. – member of Armenian Philosophical Academy
1997-2010 – member of Independent Council on Migration in CIS countries
2003-2006 – member of “INTAS” Council of Scientists from NIS countries
2007-2010 – elected member of European, Committee of Social rights, Council of Europe
2009-pr. – member of the Bureau of International Institute of Sociology
2013 – Honorary Doctor of the University of Connecticut USA

Social activity

1977–1995 – Expert UNESCO on women's rights
1997-pr. – Director of the Centre for Regional Integration and Conflict Resolution (NGO)
1997-pr. – President of the NGO “Armenian Democratic Forum“
2003 – participation in design of the PRSP Open Forum
2003-2005 – The development of the Integrative social services Center's project for Vanadzor.

Political activity

1988-1991 – member of the Supreme Council (parliament) of the USSR
1989-1991 – People's deputy of the USSR
1999-2003 – The founder Chairman of a political party called “The dignified future”

State awards

1999 – Medal "Movses Khorenatsi" (RA)
2001 – Medal "Mkhitar Gosh" (RNK)
2003 – Premier Minister's Acknowledgement (RA)
2005 – Presidential Prize (RA)
2009 – Gold Medal of Ministry of Education and Science (RA)
2011 – The Gold Medal of Ministry of labor and social affairs (RA)
2012 – Gold Medal of YSU (RA)
2016 – Medal for Merit to the Homeland, 1st degree (RA)

ՀԱՆՐԱՅՆԱԳԵՏ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆԸ

(պրոֆ. Լ. Հ. Հարությունյանի ծննդյան 75-ամյակի առթիվ)

Լրացավ ճանաչված գիտնական, մանկավարժ և հասարակական գործիչ, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Լյուդմիլա Հակոբի Հարությունյանի ծննդյան 75-ամյակը:

Լ. Հ. Հարությունյանը ծնվել է 1941 թ. նոյեմբերի 13-ին Երևանում: Նրա հայրը՝ Հակոբ Հարությունյանը, վաստակաշատ մանկավարժ էր, հայոց լեզվի և գրականության մասնագետ, մայրը՝ Վարսիկ Տեր-Վարդանյանը, մաթեմատիկայի ուսուցչուհի:

Լ. Հ. Հարությունյանը 1958 թ. ավարտել է Երևանի Նելսոն Ստեփանյանի անվան թիվ 71 միջնակարգ դպրոցը, 1963 թ.՝ Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտության ֆակուլտետը և սկսել աշխատել նույն համալսարանի քաղաքատնտեսության ամբիոնում որպես ասիստենտ: Դասավանդել է քաղաքատնտեսություն և ժողովրդական տնտեսության պատմություն առարկաները: 1969 թ. ընդունվել և 1971-ին ավարտել է ԵՊՀ ասպիրանտուրան՝ քաղաքատնտեսության գծով:

Ասպիրանտական տարիներին Լ. Հարությունյանն իրականացրել է Հայաստանում ընտանիքի պլանավորմանը նվիրված ուսումնասիրություն, որը հիմք հանդիսացավ նրա՝ տնտեսագիտության թեկնածուի գիտական թեզի պաշտպանության համար (1971 թ.): Նրա թեկնածուական ատենախոսությունը 1974 թ. արժանացավ Խորհրդային Միության երիտասարդ հասարակագետ-գիտնականների երկրորդ մրցանակաբաշխության դիպլոմի և 1975 թ. հրատարակվեց Մոսկվայում որպես մենագրություն:

1974-1975 թթ. Լ. Հ. Հարությունյանը Փարիզի Սորբոնի համալսարանում սոցիոլոգիա և սոցիալական ժողովրդագրություն գծով վերապատրաստում է անցել: Արևմտյան հասարակագիտության ավելի խոր իմացությամբ վերադառնալով Հայաստան՝ նա Երևանի պետական համալսարանում սկսել է դասավանդել սոցիոլոգիական դասընթացներ, իսկ հետագայում գլխավորել է Հայաստանում սոցիոլոգիական հետազոտություններ իրականացնող առաջին կառույցը՝ Հայաստանի

գիտությունների ակադեմիայի Փիլիսոփայության և իրավունքի ինստիտուտի սոցիոլոգիական հետազոտությունների լաբորատորիան:

Լ. Հ. Հարությունյանի սոցիոլոգիական աշխարհայացքը ձևավորվել է 1970-ականներին, երբ Խորհրդային Միությունում արդյունաբերության բուռն զարգացման հետ մեկտեղ տպագրվում էին սոցիոլոգիայի պատմության և տեսության հիմնահարցերին նվիրված աշխատություններ, իրականացվում լայնամասշտաբ սոցիոլոգիական հետազոտություններ: Այս ժամանակաշրջանում հայ հասարակագիտության մեջ սկսեց ձևավորվել նոր գիտատեսական ու գիտահետազոտական հայեցակարգը, որն էլ դարձավ սոցիոլոգիայի տեսության և պրակտիկայի զարգացման հիմքը:

1980 թ. ԵՊՀ-ում սկսեց գործել կիրառական սոցիոլոգիական հետազոտությունների լաբորատորիան, որի հիմնադիր վարիչը դարձավ Լ. Հ. Հարությունյանը: 1980-85 թվականներին, բազմակողմանի ուղղվածության սոցիոլոգիական հետազոտությունների իրականացմանը զուգընթաց, նա ավարտին հասցրեց ապրելակերպի սոցիոլոգիական ուսումնասիրման մեթոդաբանական հիմնախնդիրներին նվիրված դոկտորական ատենախոսությունը, որը հաջողությամբ պաշտպանեց 1986 թ. Մոսկվայում, ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի Սոցիոլոգիայի ինստիտուտում: Նույն թվին ԵՊՀ-ում հիմնադրվեց կիրառական սոցիոլոգիայի ամբիոնը, որը դարձավ Հայաստանում սոցիոլոգիական գիտության և կրթության առաջին և հիմնական հենասյունը: Ամբիոնի հիմնադրմամբ մեկնարկեց Հայաստանում սոցիոլոգիական կրթության և սոցիոլոգիա գիտության ինստիտուցիոնալացման գործընթացը: Այս գործում դժվար է գերազնահատել պրոֆեսոր Լ. Հարությունյանի և նրա աշակերտների ներդրումը, ում ջանքերով մշակվեցին և ներդրվեցին բազմաթիվ կրթական ծրագրեր, սոցիոլոգիական դասընթացներ, ուսանողական պրակտիկային օժանդակող սոցիոլոգիական հետազոտություններ: Նրանց շնորհիվ էր, որ 1980-ականներին Հայաստանում սոցիոլոգիան առաջանցիկ զարգացմամբ ամրապնդեց իր դիրքը հասարակական գիտությունների համակարգում:

Լ. Հ. Հարությունյանի գործունեությունը միշտ համահունչ է եղել ժամանակի պահանջներին և երկրի կարիքներին: 1988 երկրաշարժի սոցիալ-հոգեբանական հետևանքների հաղթահարմանը նպաստելու միտումով

Լ.Հարությունյանն իր համախոհների հետ նախաձեռնեց Հայաստանում սոցիալական աշխատանքի գծով մասնագետների արագ պատրաստման համակարգի ստեղծման գործը: Համագործակցելով Մեծ Բրիտանիայի, Գերմանիայի և ԱՄՆ-ի սոցիալական աշխատանքի դպրոցների հետ՝ երկրաշարժից որոշ ժամանակ անց ԵՊՀ-ում սկսեցին գործել սոցիալական աշխատողների պատրաստման արագացված կուրսեր: Գործընթացը համակարգում էր Լ. Հարությունյանը: Ավելի ուշ մշակվեց համալսարանական կրթությամբ սոցիալական աշխատողների մասնագիտական կրթության ծրագիրը: Վերջինս հետխորհրդային տարածքում առաջին նման ծրագիրն էր, որի հիմքի վրա հետագայում զարգացան սոցիալական աշխատանքի բակալավրի և մագիստրոսի ԵՊՀ կրթական ծրագրերը: Մեծ է ԵՊՀ ներդրումը Հայաստանում սոցիալական աշխատանքի գծով հեռավար (distance) կրթության տիպանմուշի զարգացման գործում: ԵՊՀ դարձավ սոցիալական աշխատողների պատրաստման դարբնոց ամբողջ երկրի համար, ինչպես նաև երկրաշարժի գոտում գործող Գյումրու և Վանաձորի մանկավարժական համալսարաններում համանման կրթական ծրագրերի ներդրման հիմնական աջակիցը: Հետագայում սոցիալական աշխատողների պատրաստման փորձն ընդօրինակեցին նաև հանրապետության այլ բուհեր:

Լ.Հարությունյանի քաղաքացիական և մասնագիտական կողմնորոշումը ղարաբաղյան հակամարտության լուծման վերաբերյալ արտահայտվել է դեռևս խորհրդային ժամանակահատվածում (1989-1991 թթ.), երբ Լ. Հարությունյանը ներգրավված էր քաղաքական գործունեության մեջ: 1989 թ. ընտրվելով ԽՍՀՄ Ժողովրդական պատգամավոր և Գերագույն խորհրդի անդամ՝ նա ակտիվորեն մասնակցել է ղարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման խորհրդարանական փուլի գիտական ապահովմանը: Հետխորհրդային շրջանում, շարունակելով ղարաբաղյան հիմնախնդրի սոցիոլոգիական ուսումնասիրությունը, Լ. Հարությունյանը հրատարակեց գիտական մի շարք հոդվածներ, մշակեց

«Ո՛չ պատերազմ, ո՛չ խաղաղություն» հասարակության տեսությունը: Նրա նախաձեռնությամբ պետհամալսարանում հիմնադրվեց կոնֆլիկտների վերլուծության և կարգավորման ոլորտի մասնագետների պատրաստման համակարգ, ստեղծվեց Տարածաշրջանային համագործության և հակամարտությունների կարգավորման կենտրոն (CRICR):

2000 թ. Լ. Հ. Հարությունյանը, վերադառնալով քաղաքականություն, հիմնադրում և գլխավորում է «Արժանապատիվ ապագա» կուսակցությունը, հանդես է գալիս որպես հանրային գործիչ և մտավորական: Աշխատում է Հայաստանի արդիականացման գործընթացի արագացման ապահովման, հանրապետությունում ժողովրդավարական մշակույթի և ինստիտուտների տարածման, քաղաքացիական հասարակության կայացման, ավտորիտար կառավարման միտումների հաղթահարման համար:

Քաղաքականությանը զուգահեռ պրոֆեսորը շարունակում է գիտական, հետազոտական և մանկավարժական գործունեությունը: Նա իրականացնում է Հայաստանում փոխակերպման գործընթացների սոցիոլոգիական ուսումնասիրություններ, մասնավորապես՝ ուսումնասիրելով գինված հակամարտությունների մեջ ներքաշված, իր բնութագրմամբ՝ «Ո՛չ պատերազմ, ո՛չ խաղաղություն» հասարակությունների սոցիալական առանձնահատկությունները և զարգացման հեռանկարները:

Պրոֆեսորը մշտապես հանդես է եկել դասախոսություններով ԵՊՀ-ում, ինչպես նաև Եվրոպայի և Հյուսիսային Ամերիկայի մի շարք համալսարաններում՝ անընդմեջ առաջ մղելով ՀՀ-ում սոցիոլոգիայի ինստիտուցիոնալացման գործընթացը: 2004 թ. ԵՊՀ կիրառական սոցիոլոգիայի և սոցիալական աշխատանքի ամբիոնների հենքի վրա հիմնադրվում է սոցիոլոգիայի ֆակուլտետը, որի առաջին դեկանն է դառնում Լ. Հ. Հարությունյանը:

Գիտական և հասարակական գործիչ Լ. Հ. Հարությունյանն իր գործունեության տարբեր փուլերում մշտապես ցուցաբերել է ստեղծագործական մոտեցում և միտվածություն ինստիտուցիոնալ նորարարական փոփոխություններին: Առանց այս շնորհալի գիտնականի,

կազմակերպչի ու նորարարի գործունեության անհնար է պատկերացնել Հայաստանում սոցիոլոգիա գիտության և սոցիոլոգիական կրթության համակարգի կայացումը: Լ. Հարությունյանի և իր համախոհների կողմից ստեղծված սոցիոլոգիական դպրոցը լիարժեքորեն ներկայացված էր «Սոցիոլոգիան խաչմերուկներում» խորագիրը կրող Սոցիոլոգիայի միջազգային ինստիտուտի 39-րդ համաշխարհային կոնգրեսին: 2009 թվականին տեղի ունեցած միջազգային այդ գիտաժողովին ներկա էին աշխարհի 50 երկրների 89 համալսարանների և գիտահետազոտական կենտրոնների 300-ից ավելի գիտնականներ, ինչը բացառիկ երևույթ էր Հայաստանի հասարակագիտական կյանքում և հիանալի հնարավորություն հատկապես երիտասարդ մասնագետների և ուսանողների համար, առնչվելու այս բնագավառի ականավոր դեմքերին, գիտաքննադատական մտքին, գիտահետազոտական բարձր մշակույթին և հասարակագիտական նորագույն նվաճումներին:

Իր բեղմնավոր գործունեությամբ պրոֆ. Լ. Հարությունյանը Հայաստանի Հանրապետությունում ստեղծել է հասարակագիտական ավանդույթ, նպաստել սոցիոլոգիայի տեսության և պրակտիկայի զարգացմանը:

Մոտ կես դար է, ինչ Լ. Հ. Հարությունյանը դասավանդում է Երևանի պետական համալսարանում՝ իր գիտելիքները, նոր գաղափարները, գիտության ու կրթության կազմակերպչի իր փորձն անմնացորդ փոխանցելով իր սաներին: Նա իրավամբ համարվում է Հայաստանում սոցիոլոգիայի ու սոցիալական աշխատանքի գծով մասնագիտական կրթության հիմնադիրը: Իր համախոհների հետ միասին նա մասնակցել է Երևանի պետական համալսարանում բարձրագույն մասնագիտական որակավորում ունեցող սոցիոլոգների մի ամբողջ սերնդի համար գիտական ենթակառուցվածքների և բարենպաստ կրթական միջավայրի ստեղծմանը: 1970-ականներից ի վեր պրոֆեսորի ղեկավարությամբ պաշտպանվել է երեք տասնյակատենախոսություն, կրթվել են մասնագետներ, որոնք որդեգրել և զարգացրել են նրա գաղափարները, դաստիարակվել մասնագիտական էթիկայի պահանջների և գիտության վեհ ավանդույթների համաձայն: Երևանի

պետական համալսարանում նրա ղեկավարությամբ մշակվել են մասնագիտական բազմաթիվ հիմնահարցեր, լույս են տեսել մենագրություններ, ձեռնարկներ, գիտաուսումնական նյութեր, խմբագրվել են թեմատիկ ժողովածուներ: Այժմ պրոֆեսոր Լ. Հարությունյանը ԵՊՀ սոցիոլոգիայի ֆակուլտետի կիրառական սոցիոլոգիայի ամբիոնի պատվավոր վարիչ է: Նա արժանացել է նաև ԱՄՆ Կոնեկտիկուտի նահանգի հումանիտար գիտությունների պատվավոր դոկտորի կոչմանը:

2009 թվականին Լյուդմիլա Հարությունյանին շնորհվել է ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության ոսկե մեդալ՝ գիտության և բարձրագույն կրթության բնագավառում ներդրած ավանդի համար, 2011-ին արժանացել է Երևանի պետական համալսարանի ոսկե մեդալի, իսկ 2016-ին՝ ՀՀ անկախության 25-ամյակի առթիվ պարգևատրվել է «Հայրենիքին մատուցած ծառայությունների համար» 1-ին աստիճանի մեդալով:

ОБЩЕСТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛ **(к 75-летию со дня рождения проф. Л. А. Арутюнян)**

Известному ученому, педагогу и общественному деятелю, доктору философских наук, профессору Людмиле Акоповне Арутюнян исполнилось 75 лет.

Л. А. Арутюнян родилась в Ереване, 13-го ноября 1941 г. Ее отец, Акоп Арутюнян, был заслуженным педагогом, специалистом армянского языка и литературы, мать – Варсик Тер-Варданян – была учителем математики. В 1958 г. Л. А. Арутюнян окончила ереванскую среднюю школу N 71 им. Нельсона Степаняна, а в 1963 г. – экономический факультет Ереванского государственного университета и стала работать на кафедре политэкономии ЕГУ в качестве ассистента, преподавала политэкономия и историю народного хозяйства.

В 1969 г. Л. А. Арутюнян поступила в аспирантуру ЕГУ по специальности политическая экономия. В аспирантские годы она занималась исследованием планирования семьи в Армении. Результаты исследования легли в основу ее кандидатской диссертации, которая была защищена в 1971 г. В 1974 г. кандидатская диссертация Л. А. Арутюнян удостоилась диплома Второго всесоюзного конкурса молодых ученых-обществоведов и в 1975 г. была издана в качестве монографии в Москве. В 1974-1975 гг. Л. А. Арутюнян стажировалась в Париже, в Университете Сорбонны, по социальной демографии и социологии. Расширив свои познания в области западной социологии, она возвратилась в Армению, где стала преподавать социологические дисциплины в Ереванском государственном университете, а затем возглавила лабораторию прикладной социологии Института философии и права Академии наук Армении, которая по сути была первой организацией, профессионально занимающейся социологическими исследованиями в Армении.

Социологические взгляды Л. А. Арутюнян сформировались в 1970-ые годы, когда в СССР, в связи со стремительным индустриальным развитием, стали публиковаться работы, посвященные истории и теории социологии, проводились масштабные социологические исследования.

В этот период в армянском общественном сознании также сформировалась новая научно-теоретическая и научно-исследовательская концепция, послужившая основой для развития теории и практики социологии. В Ереванском госуниверситете была создана лаборатория прикладных социологических исследований. Лабораторией заведовала Л. А. Арутюнян. Параллельно писалась докторская диссертация, посвященная методологическим проблемам социологического изучения образа жизни. Докторская диссертация была успешно защищена в 1986 г. в Институте социологии АН СССР в Москве. В том же году в ЕГУ была основана кафедра прикладной социологии, ставшая одной из краеугольных камней социологической науки и практики в Армении. Созданием кафедры было положено начало процессу подготовки профессиональных социологов и институционализации социологии. Роль профессора Л. Арутюнян и ее учеников в этом деле трудно переоценить: они разрабатывали и внедряли учебные программы, преподавали основные социологические дисциплины, проводимые кафедрой социологические исследования служили базой для студенческой практики.

В 1989-ом году Л. А. Арутюнян вовлеклась в сферу политической деятельности, была избрана народным депутатом и членом Верховного Совета СССР. Она принимала активное участие в процессе демократизации советского союза. В ее парламентской деятельности немаловажное значение имела также цель обеспечить успех парламентского этапа процесса политического урегулирования Карабахского конфликта.

После распада Советского Союза Л. А. Арутюнян посвятила себя научно-исследовательской и педагогической работе. В частности, она стала инициатором и руководителем ряда масштабных социологических исследований, направленных на анализ процесса социальных трансформаций в Армении.

Деятельность Л. А. Арутюнян всегда была созвучна требованиям времени и запросам страны. Необходимость преодоления социально-психологических последствий Спитакского землетрясения побудила ее вместе с коллегами приступить к решению проблемы ускоренной подготовки специалистов по социальной работе. Благодаря сотрудничеству со школой социальной работы Коннектикутского университета

(США), со специалистами из Великобритании и Германии, в ЕГУ после землетрясения за короткое время были задействованы курсы ускоренной подготовки социальных работников. Процессом руководила Л. А. Арутюнян. Позже была сформирована образовательная программа для подготовки профессиональных социальных работников с университетским образованием. Программа стала первой на постсоветском пространстве. На ее базе в дальнейшем развились современные образовательные программы для подготовки социальных работников в рамках программы бакалавриата и магистратуры в ЕГУ. Трудно переоценить роль ЕГУ в деле развития в Армении модели дистанционного образования в сфере подготовки социальных работников. ЕГУ стали кузницей кадров социальных работников для страны в целом, а также для внедрения соответствующей образовательной программы в педагогических университетах зоны землетрясения, в частности в городах Гюмри и Ванадзор. Впоследствии опыт ЕГУ в области подготовки специалистов по социальной работе переняли другие вузы страны.

Гражданская и профессиональная позиция Л. А. Арутюнян в решении Карабахского конфликта нашла свое отражение в ее парламентской деятельности еще в советский период (1989-1991гг.), когда Л. А. Арутюнян с группой народных депутатов обеспечивала успех парламентского этапа процесса политического разрешения карабахского конфликта. В постсоветский период работа по социологическому исследованию проблемы карабахского конфликта продолжалась: Л. А. Арутюнян был написан ряд научных статей, разработана теория “Общества ни’ войны, ни’ мира”. По ее инициативе в ЕГУ была начата подготовка специалистов в области анализа и разрешения конфликтов, создан центр Региональной интеграции и регулирования конфликтов (CRICR). В целом 1970-1980-х гг. усилиями проф. Л. Арутюнян и ее последователей социологическая наука укрепила свои позиции в системе общественных наук Армении.

В 2000 г. Л. А. Арутюнян вернулась к политической деятельности: она основала и возглавила партию “Достойное будущее”, выступила как общественный интеллект, использовала свою репутацию представителя научной интеллигенции и свои научные знания для активизации процесса модернизации Армении, укоренения в стране

культуры и практики демократии, содействия становлению гражданского общества и борьбе с возрождением авторитарных тенденций. Наряду с политической деятельностью Л.А. Арутюнян продолжала заниматься научной, исследовательской, и преподавательской деятельностью. Она успешно занималась социологическим изучением процессов трансформации армянского общества, выявлением особенностей и перспектив развития обществ, вовлеченных в вооруженные конфликты, по ее собственному определению “обществ ни’ войны, ни’ мира”, неустанно продвигала вперед дело институционализации отечественной социологии.

В 2004 г. на основе кафедры прикладной социологии и кафедры социальной работы в ЕГУ был основан факультет социологии. Л. Арутюнян стала первым деканом факультета социологии. Она считала своим долгом сочетать административную работу с чтением лекций в ЕГУ и в ряде университетов стран Европы и Северной Америки.

На всех этапах жизнедеятельности Л. Арутюнян был присущ творческий подход и приверженность к институциональным инновациям. Без деятельности этого одаренного и дальновидного организатора, ученого и новатора невозможно представить развитие социологической науки и системы социологического образования в Армении. Социологическая школа, созданная Л.Арутюнян и ее коллегами во всей полноте была представлена на 39-ом Всемирном конгрессе Международного института социологии “Социология на перекрестках”. В работе международного конгресса, состоявшегося в 2009 г., приняли участие более 300 ученых из 89 университетов и научно-исследовательских центров 50 стран мира, что стало исключительным событием в научной и общественной жизни Армении, предоставившим молодым специалистам и студентам возможность общения с выдающимися учеными в области социологии, приобщения к научно-критической мысли, к высокой научно-исследовательской культуре и новейшим достижениям в сфере социальных наук.

Более полувека профессор Арутюнян преподает в Ереванском государственном университете, передавая студентам свои знания, научные идеи и исследовательский опыт. Она по праву считается основателем профессионального образования по социологии и со-

циальной работе. Вместе со своими последователями она участвовала в создании в Ереванском государственном университете научной инфраструктуры и благоприятной среды для формирования целого поколения специалистов-социологов высшей квалификации. С 1970-х гг. под руководством проф. Л. А. Арутюнян были защищены три десятка диссертаций, подготовлены специалисты, которые обогащались ее идеями, воспитывались в соответствии с требованиями профессиональной этики в традициях высокой науки. Под руководством Л. А. Арутюнян в Ереванском государственном университете было осуществлено множество плодотворных научных исследований, изданы монографии, сборники и пособия.

В настоящее время Л. А. Арутюнян является почетной заведующей кафедрой прикладной социологии ЕГУ. Проф. Арутюнян имеет также степень почетного доктора гуманитарных наук Коннектикутского университета США.

В 2009 г. Л. А. Арутюнян была удостоена Золотой медали Министерства образования и науки РА за вклад в развитие науки и высшего образования страны, в 2011 г. Л. А. Арутюнян удостоилась Золотой медали Ереванского государственного университета, в 2016 г. в честь 25-летия независимости Республики Армения была награждена медалью «За заслуги перед отечеством» первой степени.

THE PUBLIC INTELLECTUAL

(Written for professor Lyudmila Harutyunyan's 75th birthday)

This year Lyudmila Harutyunyan, prominent scholar and public intellectual celebrates her 75th birthday anniversary.

Professor Harutyunyan was born on November 13, 1941 in Yerevan. Her father Hakob Harutyunyan was an honorary educator, a scholar in Armenian language and literature; mother Varsik Ter-Vardanyan was a teacher of mathematics. In 1958 Lyudmila Harutyunyan graduated from Yerevan school N71 named after Nelson Stepanyan, attending Yerevan State University (YSU) thereafter, graduating with a degree in Economics in 1963 and joining University's Department of political economy as an assistant, lecturing on subjects of political economy and history of national economics.

In 1969 Lyudmila Harutyunyan was accepted to YSU to pursue postgraduate studies in political economy. In 1971 she defended her dissertation which addressed the issues of law of population, written on the basis of the data of the study of family planning in Armenia For the thesis L. Harutyunyan was awarded the diploma of the Second All-Union competition for young social scientists in 1974. In the following year her dissertation was published in Moscow as a monograph.

Later that year Lyudmila left for France where she spent a year at Sorbonne University gaining a traineeship in the field of sociology and social demography. Having returned to Armenia with a more profound comprehension of Western Social Sciences, L. Harutyunyan began to deliver lectures in sociology. Later on she joined the Institute of Philosophy and Law of Armenia's National Academy of Sciences. Here she headed the laboratory of sociological research, the first dedicated laboratory in the field of sociological study. Professor Harutyunyan had her sociological outlook shaped in 1970s. During these years, in USSR along with the intensive industrial development, there was a boom of publications on the issues of history and theory of sociology. This was the period marked with the formation of new scientific concepts and subjects for large-scale research, which were conducted in the field of sociology. As result of this work sociological research field and sociological education were shaped in Armenia. In 1980 the laboratory of sociological study at YSU was founded. It was headed by L. Harutyunyan. She concurrently

conducted sociological researches and was completing her doctoral thesis, which addressed methodological issues of sociological study of mode of life. In 1986 she defended her doctoral thesis at the Institute of Sociology of USSR Academy of Sciences in Moscow. The same year the Department of Applied Sociology was formed at YSU, which became the cornerstone of sociological research and education system, and the starting point for the institutionalization of sociology in Armenia. In this respect, professor Harutyunyan and her colleagues made a significant contribution to the introduction and development of sociology in Armenia. They gave rise to the specialized sociological education, founded and engaged the training system of highly qualified personnel, who introduced and developed the theory and practice of sociology in Armenia.

Lyudmila's career was always consistent with the needs of the country. In 1988, after the devastated earthquake, known as Spitak earthquake that took lives of thousands and left even more injured, leaving the cities of Spitak and Gyumri in ruins, professor Harutyunyan, in cooperation with the social work specialists from UK, Germany and the USA, created and implemented accelerated training courses to immediately attend to the psychological and social consequences of this disaster. Later on a complete educational program dedicated to the training of social work professionals with a university education was formed. The initiative served as the basis for social work education in Armenia. It became the very first academic program of its kind within post-Soviet countries and served as a basis for BA and MA programs and formation of social workers at the universities thereafter. With YSU's support, universities in post-earthquake Gyumri and Vanadzor also launched courses of social work. In other educational institutions following suit in the development of their respective educational programs. Due to the efforts put forth by L. Harutyunyan and her colleagues by the end of 1980s sociology gained a solid position in the field of social sciences in Armenia.

In 1989 Lyudmila entered political arena. Prof. Harutyunyan was elected to join the peoples' deputies Congress and USSR Supreme Council (parliament). She became actively engaged in the process of the Soviet Union democratization. Her parliamentary activity was directed also towards political regulation of the Karabakh conflict. In the parliament she

was actively involved in ensuring the success of the parliamentary stage of the Karabakh conflict peaceful settlement.

L. Harutyunyan's social and professional position of a peaceful resolution of the Karabakh conflict in the Soviet period (1989-1991) was expressed through a range of academic papers promoting the theory of "neither war, nor peace society", launching a new specialization on Conflict Studies and opening the Centre for Regional Integration and Conflict resolution (CRICR) at YSU.

In 1991, after the fall of the Soviet Union, Lyudmila began to focus her efforts on research, teaching, and the pursuit of a career in academics. She initiated and headed a range of sociological research projects addressing the social transformation in Armenia.

In 2000, L. Harutyunyan went back to politics: she initiated and headed a political party called "The dignified future". Relying on her hard earned reputation of both, a public intellectual and a scholar, she targeted a larger audience in her efforts to promote reforms and modernization in Armenia, popularizing a culture of democracy, liberal ideology, and the idea of overcoming Armenia's, at the time, authoritarian regime. In addition to political involvement, professor Harutyunyan continued her engagement in academic, research, and teaching activities successfully conducting a sociological study on 'neither war, nor peace societies' involved in armed conflicts and looking into their development perspectives. She went on lecturing on the several topics of sociology of transforming post soviet societies in universities across Europe and North America.

In 2004, on the basis of the faculty of Applied Sociology and the department of social work at YSU, the faculty of Sociology was founded with L. Harutyunyan as the faculties first Dean. Prof Harutyunyan continuously followed the developments in the fields of social sciences and education worldwide, in order to ensure that the Armenian sociology and sociological education to keep pace with international best practice. Without the work of this talented and visionary organizer, scholar, and innovator, it is impossible to imagine the development of sociology and sociological education in Armenia. L. Harutyunyan's school of sociology was fully presented at the 39th World Congress of the International Institute of Sociology - Sociology at the Crossroads, which was hosted at YSU in 2009. The congress was attended by over 300 scholars

representing 89 universities and research centers across 50 countries. The Congress was an exceptional event for the social science in Armenia, which allowed young professionals and university students to network with prominent scientists in the field of sociological familiarization with scientific and critical thinking, high research culture, and the latest achievements in the field of social sciences.

L. Harutyunyan has now been teaching at Yerevan State University for more than half a century, sharing her knowledge, ideas and expertise with her students. She is, deservedly so, considered to be the founder of sociological and social work education in Armenia. With the support of her colleagues she participated in the creation of research infrastructure as well as the enabling of a friendly learning environment for generations of highly qualified sociologists. Since 1970, under the guidance of professor Harutyunyan, three dozen dissertations have been defended by PhD candidates brought up in accordance with professional ethics and advanced scientific tradition. Prof. Harutyunyan, now continue to develop sociological ideas. She is an author of many research papers, monographs, textbooks, addressing a number of sociological issues. Several manuals have been reviewed, edited, and published by her. Currently, L. Harutyunyan has a position of the honorary head of the department of Applied Sociology at YSU. In 2013, she travelled to United States of America to receive the degree of Honorary Doctor of Humane letters from the University of Connecticut. In 2009, Doctor Harutyunyan was awarded the Gold Medal of the Republic of Armenia (RA) Ministry of Education and Science for her contribution to the development significant achievements in the development of higher education in Armenia, and in 2011 she received the Gold Medal of YSU for playing a significant role in the development of university education. In year 2016 L. Harutyunyan, in honor of the 25th anniversary of RA Independence was awarded the medal of the order “For Services to the Fatherland” of the first degree.

**Լ. Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՑԱՆԿ
ХРОНОЛОГИЧЕСКИЙ УКАЗАТЕЛЬ ТРУДОВ Л. А. АРУТЮНЯН
CHRONOLOGICAL INDEX OF L. H. HARUTYUNYAN'S WORKS**

**Մենագրություններ
Монографии = Monographs**

1. Социалистический закон народонаселения / [Отв. ред. Б. Ц. Урланис]; Ин-т экономики АН СССР. – М.: Наука, 1975. – 95 с.
Ազգաբնակչության սոցիալիստական օրենքը:

2. Социалистический образ жизни: методологические проблемы социологического изучения / Ред.: В. В. Столяров; ЕГУ. – Ер.: Изд-во Ереван. ун-та, 1985. – 188 с.

Սոցիալիստական ապրելակերպ. սոցիոլոգիական ուսումնասիրման մեթոդաբանական խնդիրները:

**Գիտական հոդվածներ, զեկուցումներ
Научные статьи, доклады = Scientific articles, reports**

**Խորհրդային շրջան
Советский период = The Soviet period
(1968–1991)**

3. Ազգաբնակչության սոցիալիստական օրենքի բովանդակության հարցի շուրջ // Հայաստանի ժողովրդական տնտեսություն. – 1968. – № 6. – 12 էջ:

К вопросу о содержании социалистического закона народонаселения.

4. Ընտանիք և ծնունդ // Գարուն. – 1969. – № 4. – էջ 91:
Семья и деторождение.

5. Տնտեսական և ժողովրդագրական երևույթների փոխկապվածության մասին // Հայաստանի ժողովրդական տնտեսություն. – 1969. – № 4. – էջ 5-14:

О взаимосвязи между экономическими и демографическими явлениями.

6. Некоторые особенности планирования семьи в Армянской ССР // Материалы Всесоюз. науч. конф. по проблемам народонаселения Закавказья : [сб.]. – Ер., 1969. – 6 с.

ՀՍՍՀ-ում ընտանիքի պլանավորման մի քանի առանձնահատկություններ:

7. Структура социально-экономических факторов рождаемости в Армянской ССР // XXIV съезд КПСС и проблемы изуч. соц. структуры советского общества : [сб.]. – Ер.: Изд-во Ереван. ун-та, 1971. – 4 с.

Ծնելիության սոցիալ-տնտեսական գործոնների կառուցվածքը Հայկական ՍՍՀ-ում:

8. Изменения в естественном движении населения Советской Армении // ԽՍՀՄ ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում = В братской семье народов СССР : [сб.] / Խմբ.՝ Մ. Ա. Մելիքյան; ԵՊՀ. – Եր.: Երևանի համալս. հրատ. – 1972. – 10 էջ:

Փոփոխություններ Սովետական Հայաստանի ազգաբնակչության բնական շարժման ոլորտում:

9. Բնակչության քանակի, սեռատարիքային կազմի և աճի արագության ազդեցությունը ժողովրդական սպառման մակարդակի վրա // Լենինյան ուղիով. – 1973. – № 2. – 11 էջ:

О влиянии количества, половозрастной структуры и темпов роста населения на уровень народного потребления.

10. Ազգաբնակչության սոցիալիստական օրենքի էության մասին // Հայաստանի ժողովրդական տնտեսություն. – 1974. – № 8. – 11 էջ:

О сущности социалистического закона народонаселения.

11. Սոցիոլոգիական հետազոտություններ. հիմնահարցերն ու խնդիրները // Սովետական Հայաստան. – 1977, 24 մայիսի:

Социологические исследования: проблемы и задачи.

12. Научное управление образом жизни в социалистическом обществе : [докл.] // Тезисы докл. 2-ой науч. конф. профессорско-

преподавательского состава ЕРИНХ, посвящ. 60-летию Великого Октября. – Ер., 1977. – 5 с.

Ապրելակերպի գիտական կառավարումը սոցիալիստական հասարակությունում [զեկ.]:

13. Աշխարհի ժողովրդագրական նկարագրի մի քանի ուրվագիծ // Հայաստանի ժողովրդական տնտեսություն. – 1978. – № 1. – 13 էջ:

Некоторые штрихи демографического портрета мира.

14. Զարգացած սոցիալիզմի Սահմանադրությունը և խորհրդային ապրելակերպը // Հայաստանի ժողովրդական տնտեսություն. – 1978. – № 10. – 11 էջ:

Конституция развитого социализма и советский образ жизни.

15. Հայաստանի ժողովրդագրական նկարագրի մի քանի բնութագրական կողմերը // Հայաստանի ժողովրդական տնտեսություն. – 1978. – № 1. – էջ 50-59:

Некоторые характерные черты демографической картины Армении.

16. Ապրելակերպի խնդիրները (մասնագիտ. սեմինարի ծրագիր փիլ. ֆակ. ուս. համար). – Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1979. – 9 էջ:

Проблемы образа жизни (программа спец. семинара для студ. фак-та философии):

17. Արժեքները սոցիալիստական կենսահամակարգում // Ապրելակերպը և անհատի արժեքային կողմնորոշումը : [Ժող.] / ՀՍՍՀ ԳԱ, Փիլ. և իրավ. ինստ. – Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979. – 80-108 էջ:

Ценности в системе социалистического образа жизни.

18. Социально-экономические аспекты развития народного хозяйства Арм. ССР: [Разработка для сост. перспективного плана] / Соавт.: проф. С. С. Товмасян // Основные направления развития народного хозяйства Арм. ССР [проект]. – 1979.

ՀՍՍՀ ժողովրդական տնտեսության սոցիալ-տնտեսական զարգացման հայեցակետերը [նախագիծ] / համահեղ.՝ Ս. Ս. Թովմասյան:

19. Խորհրդային սոցիոլոգիական քարոզչություն. էությունը, հետագա կատարելագործման ուղիները // Կուսակցական խոսք. – 1980. – № 13. – 5 էջ:

Советская социологическая пропаганда: сущность и пути дальнейшего совершенствования.

20. Սոցիոլոգիական հետազոտությունների մեթոդաբանություն և մեթոդիկա (մասնագ. սեմինարի ծրագիր). – Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1980. – 7 էջ:

Методология и методика социологических исследований : (программа практических занятий по спецкурсу).

21. Երևան քաղաքի միջնակարգ դպրոցների շրջանավարտների մասնագիտական կողմնորոշումը (սոցիոլոգիական հետազոտության հաշվետվություն): ՀԿԿ Կենտկոմի զեկուցագիր. – 1982. – 18 էջ:

Профессиональная ориентация выпускников средних школ г. Еревана (отчет конкретного социологического исследования).

22. Սոցիալիստական ապրելակերպի կատարելագործմանն առնչվող մի քանի հարցեր / համահեղ.՝ Գ. Ա. Ղարիբյան // Սոցիալիստական ապրելակերպի տնտեսական հիմքերի հետագա կատարելագործումը զարգացած սոցիալիզմի պայմաններում / խմբ.՝ Ս. Ա. Բադալյան, Գ. Ա. Ղարիբյան [Ժող.]. – Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1982. – 18 էջ:

Некоторые вопросы совершенствования социалистического образа жизни / Соавт.: Г. А. Гарибян.

23. Исследования уровня жизни как инструмент социологического познания // АСПР: проблемы анализа и моделирования благосостояния и воспроизводства семей: [Тез. докл.] / Всесоюз. науч. совещ. “Доходы и потребление семей”, Цахкадзор, 30 мая – 2 июня 1983 г. – Ер., 1983. – 5 с.

Կենսամակարդակի ուսումնասիրությունը որպես սոցիոլոգիական իմացության գործիք:

24. Некоторые методологические вопросы совершенствования механизма согласования интересов общества и личности / Соавт.: Л. М. Карапетян // Вопросы философии. – М., 1983. – № 10. – 22 с.

Հասարակության և անհատի շահերի համաձայնեցման մեխանիզմի կատարելագործմանն առնչվող մի քանի մեթոդաբանական հարցեր:

25. О соотношении уровня и качества жизни / Соавт.: проф. Г.А. Гарибян // АСПР: проблемы анализа и моделирования благосостояния и воспроизводства семей : [Тез. докл.] / Всесоюз. науч. совещ. “Доходы и потребление семей”, Цахкадзор, 30 мая – 2 июня 1983 г.: Кн. 1. – Ер., 1983. – 5 с.

Կենսամակարդակի և կյանքի որակի փոխհարաբերության մասին:

26. Социальные ожидания – важнейшее звено в механизме взаимосвязи общества и личности // Սոցիալիստական ապրելակերպը և անհատի աշխատանքային ակտիվությունը (կոնկրետ սոցիոլոգիական հետազոտություն) = Социалистический образ жизни и трудовая активность личности (конкретно-социологическое исследование) / ՀՍՍՀ ԳԱ փիլ. և իրավ. ին-տ; Խմբ.՝ Ս. Ս. Թովմասյան, Մ. Ա. Մելիքյան. – Եր.: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1983. – 23 էջ:

Սոցիալական սպասումները որպես հասարակության և անհատի փոխկապվածության մեխանիզմի կարևորագույն օղակ:

27. Эмпирические референты, объективные и субъективные показатели уровня жизни / Соавт.: М. В. Куркчян, А. Р. Нерсисян // АСПР: проблемы анализа и моделирования благосостояния и воспроизводства семей : [сб.]. – Ер., 1983. – 6 с.

Էմպիրիկ ռեֆերենտները. կենսամակարդակի օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ ցուցանիշները [համահեղ.՝ Մ. Վ. Քուրքչյան, Ա. Պ. Ներսիսյան]:

28. Սոցիալիստական հասարակական հարաբերությունների սոցիալական գնահատականները և վերարտադրումը // Հասարակական հարաբերությունների և անձի վերարտադրության սոցիալ-փիլիսոփայական տեսանկյունները [Ժող.] / Խմբ.՝ Ա. Հովսեփյան. – Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1987. – էջ 112-128:

Социальные оценки и воспроизводство социалистических общественных отношений.

29. Женщины: свобода выбора // Soviet life. – 1987. – № 12. – 4 с.

Կանայք. ընտրության ազատությունը:

30. Социальные проблемы роста благосостояния на современном этапе строительства социализма // Информационные материалы 2-ой отчетно-выборной конф. армянского отделения ССА : [сб.] / [Отв. ред.: Э. Р. Григорян]. – Ер. : Изд-во АН Арм.ССР, 1987. – 8 с.

Բարեկեցության աճի սոցիալական հիմնախնդիրները սոցիալիզմի կառուցման արդի փուլում:

31. Социологическая служба вуза: возможности и реальность // Совершенствование практики организации социологических исследований и повышение эффективности использования их результатов: Тез. Всесоюз. науч.-практ. конференции (Тбилиси, июнь 1987 г.) / [Отв. ред.: В.Н. Иванов и др.]. – М.; Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1987. – 4 с.

Բուհի սոցիոլոգիական ծառայությունը. հնարավորություններ և իրականություն:

32. Женщины: свобода и ответственность выбора // Women's studies. – Канада, 1988. – 9 с.

Կանայք. ընտրության ազատությունն ու պատասխանատվությունը:

33. Противоречия социального механизма, улучшение образа жизни // Материалы Закавказской науч.-практ. конференции, посвящ. 70-летию Великого Октября : [сб.]. – 1988. – 4 с.

Ապրելակերպի բարելավման սոցիալական մեխանիզմի հակասությունները:

34. Հարկավո՞ր է արդյոք ուսումնասիրել անձի սոցիալական սպասումները // Փիլ. հարցեր. – 1989. – Պր. 8. – էջ 52-66:

Нужно ли изучать социальные ожидания личности?

35. Конфликтная ситуация в межнациональных отношениях: старые стереотипы и новая реальность // Национальный вопрос и

новое мышление : [сб.] / ЕГУ; Ред. кол.: Л. А. Абрамян и др. – Ер.: Изд-во Ереван. ун-та. – 1989. – с. 75-85.

Կոնֆլիկտային իրավիճակ ազգամիջյան հարաբերություններում. հին կարծրատիպեր և նոր իրականություն:

36. Мир глазами социолога // Ереван. ун-т. – 1989. – № 1. – с. 8-13.
Աշխարհը սոցիոլոգի աչքերով:

37. Սեռերի հավասարության խնդիրը ՍՍՀՄ-ում սոցիալ-տնտեսական զարգացման նոր միտումների լույսի ներքո // Կանայք հայոց աշխարհի. – 1991. – թ.1. – էջ 17-22:

Проблема равенства полов в СССР в свете новых тенденций социального и экономического развития.

Հետխորհրդային շրջան
Постсоветский период = The post-Soviet period
(1991–2016)

38. Куда идет Россия: взгляд из ближнего зарубежья // Труды Интерцентра. Т. I. Куда идет Россия: альтернативы общественного развития. (сб.). – М., 1994. – с. 293-298.

Ո՞ր է գնում Ռուսաստանը. հայացք մերձավոր արտասահմանից:

39. Women as Leadears: A Mirror of public opinion // Personality and Family in the period of social transition. Digest. Russian Academy of science Institute for socio-economic studies of population. Demography and Sociology. V. 11. – Moscow, 1994. – p. 12-15.

Женщины-лидеры в зеркале общественного мнения.

Առաջնորդ կանայք հասարակական կարծիքի հայելիում:

40. Կանանց դրությունը և կանանց շարժումը Հայաստանում // Հետխորհրդային աշխարհի երկրներում կանանց վիճակի և կանանց շարժմանը նվիրված միջազգային սեմինարի նյութեր / Հայաստանում ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հանձնաժողով. – Եր., 1995. – էջ 55-58:

Положение женщин и женское движение в Армении.

41. Հայաստանի սոցիալական քաղաքականությունը. արևմտյան մոդելներ և հայ իրականություն // Սոցիալական աշխատանք և սոցիալական քաղաքականություն [Ժող.]. – Եր.: Երևանի համալս. հրատ. – 1995:

Социальная политика: западные модели и армянская реальность.

42. Հայաստանյան քաղաքային ընտանիքի սոցիոտնտեսական դիմանկարը (սոցիոլոգիական հետազոտության հաշվետվություն). – 1995. – 65 էջ:

Социально-экономический портрет типичной городской семьи в Армении (отчет социологического исследования).

43. Սոցիալական տարածությունները հայ հասարակությունում // Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան. – Եր., 1995, 68 էջ:

Социальные дистанции в армянском обществе.

44. Социальные преобразования в Армении: сравнительный анализ // Куда идет Россия. Социальная трансформация постсоветского пространства. Труды Интерцентра. Т. 3. – М. – 1996. – с. 78-85.

Սոցիալական բարեփոխումները Հայաստանում. համեմատական վերլուծություն:

45. Կոնֆլիկտները և ինտեգրացիան Անդրկովկասում. առասպել և իրականություն // Անդրկովկասն այսօր. տարածաշրջանային ինտեգրացիայի հեռանկարները: Գիտաժողով (Երևան, 27 հունիսի, 1997) [զեկ.]. – Եր.: ՀԱՀ. – 1997:

Конфликты и интеграция в Закавказье: Мифы и реальность.

46. Սոցիալական քաղաքականությունը Հայաստանում. անցյալից դեպի ապագա // Փոփոխվող հասարակություն: Հատուկ թողարկում: Սոցիալական քաղաքականությունը Հայաստանում. գոյատևումից դեպի զարգացում. – 1997. – թ. 1-2. – էջ 34-37:

Социальная политика в Армении: от прошлого к будущему.

47. Перспективы разрешения конфликтов и установления мира в регионе Южного Кавказа: [докл.] // 4-ая Европейская конф. Конфликтологов: Ирландия, Белфаст, 9-13 октября. – 1998.

Կոնֆլիկտների կարգավորման ու խաղաղության հաստատման հեռանկարը Հարավային Կովկասում [զեկ.]:

48. Սոցիալական համերաշխություն և համագործակցություն // Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան. – Եր., 1999:
Социальная солидарность и сотрудничество.

49. Миграция в Армении: миграционные потоки и государственная политика // Миграция населения в странах СНГ: 1997-1998 гг.: [сб.] / Центр по техн. сотруднич. по Европе и Центр. Азии. – МОМ. – 1999. – с. 50-55.

Միգրացիան Հայաստանում. միգրացիոն հոսքերը և պետական քաղաքականությունը:

50. Новые миграционные потоки в Армении // Миграция населения и в странах СНГ: 1997-1998 гг. / Центр по техн. сотрудничеству по Европе и Центр. Азии. – МОМ, 1999. – с. 34-46.

Արտագաղթի նոր հոսքերը Հայաստանում:

51. Կանայք հայոց նոր դարի շեմին // Կանայք հայոց. – Եր., 2000. – էջ 3-4:

Женщины Армении на пороге нового века.

52. Կանանց հիմնահարցերը Հայաստանում. Ֆեմինիստ էքսպո 2000 [զեկ.]. – ԱՄՆ, Մերիլենդ, Բալտիմոր, 2 ապրիլի, 2000:

Проблемы женщин Армении. Феминист Expo 2000: [докл.].

53. Կանանց պայքարի մասին չէ խոսքը, այլ հասարակության ողջախոհության // Կանայք հայոց. – Եր., 2000. – էջ 21-24:

Речь идет не о борьбе женщин, а о благоразумии общества.

54. Дети беженцев: проблемы социальной адаптации / Соавт.: М. Оганесян, Г. Мосесов // Миграция и информация: Всемир. форум по образованию (апрель, 2000 г.). – М., 2000. – с. 104-122.

Փախստականների երեխաները. սոցիալական ադապտացիայի հիմնախնդիրները:

55. Հայաստանյան կանանց իրավունքները. օրենսդրություն և իրականություն («Կանանց կարգավիճակը Հայաստանում» սոցիոլոգիական հետազոտության նյութերի հիման վրա): Դե ֆակտո և դե յուրե վերլուծություն [զեկ.] // CEDAW. – 2001:

Права женщин в Армении: законодательство и реальность (на основе анализа материалов социологического исследования “Статус женщин в Армении. Де-факто и де-юре анализ”.

56. Վերադարձող աշխատանքային միգրանտները Հայաստանում: Սոցիոլոգիական հետազոտության հաշվետվություն. – Եր., 2001. – 42 էջ:

Возвращающиеся трудовые мигранты в Армении. Отчет социологического исследования.

57. Армения и Россия в едином миграционном поле // Меньшинства и толерантность. Центральная и Восточная Европа и новые независимые государства: [сб.]. – Вашингтон: Вудро Вильсон центр, 2001. – с. 61-73.

Հայաստանը և Ռուսաստանը միգրացիոն ընդհանուր դաշտում:

58. Вынужденная миграция из Армении: альтернативы и перспективы // Миграционные потоки в Восточной Европе и Центральной Азии: 1999-2000 гг. – МОМ, 2001. – с. 40-47.

Հարկադրված արտագաղթը Հայաստանից. այլընտրանքներ և հեռանկարներ:

59. Թաքնված գործազրկությունը և թաքնված զբաղվածությունը Հայաստանում: Փորձնական սոցիոլոգիական հետազոտության հաշվետվություն. – Եր., 2002. – 37 էջ:

Скрытая занятость и скрытая безработица в Армении.

60. Հանձնարարականներ Հայաստանում ընտանեկան նպաստի համակարգի բարելավման ուղղությամբ (փորձն. սոցիոլ. հետազոտության նյութերի վերլուծ. հիման վրա). – Եր., 2002:

Рекомендации по улучшению системы семейных пособий в Армении (на основании анализа материалов пилотного социологического исследования).

61. Հարավային Կովկասում խաղաղության, կայունության և վստահության միջավայրի ձևավորումը // Տարածաշրջանային անվտանգության հիմնախնդիրներին նվիրված միջազգ. գիտաժողով (Երևան, 25-26 ապրիլի) [զեկ.]. – 2002:

Формирование среды мира, стабильности и доверия на Кавказе : [докл.].

62. Մարդու իրավունքներ և սոցիալական աշխատանք (ծեռնարկ սոց. աշխ. դպրոցների և սոց. աշխատողների համար) : [Նախարան] / ԵՊՀ. – Եր., 2002 – էջ 5-9:

Права человека и социальная работа (уч. пособие для школ соц. работы и соц. работников) : [Введ.].

63. Քաղաքական նոր մշակույթի մուտքը Հայաստան. խթաններ և խոթեր // Փոփոխվող հասարակություն. – 2002. – թ. 1-2:

Вхождение новой политической культуры в Армению: стимулы и рифы.

64. Миграционные тенденции в Армении: 2001-2002 // Миграционные потоки в Восточной Европе и в Центральной Азии. – МОМ, 2002. – с. 49-57.

Միգրացիայի միտումները Հայաստանում. 2001-2002:

65. Սոցիալական շերտավորումը Հայաստանում // Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան. – 2003:

Социальное расслоение в Армении.

66. Социальная адаптация беженцев в Армении: попытка типологии // Материалы конф. “Миграции на Кавказе”. – Ер., 2003. – с. 136-146.

Փախստականների սոցիալական ադապտացիան Հայաստանում. տիպաբանման փորձ:

67. Трудовая миграция из Армении как средство сокращения бедности // Трудовая миграция в СНГ: социальные и экономические эффекты – М., 2003. – с. 95-117.

Հայաստանից աշխատանքային միգրացիան որպես աղքատության նվազեցման միջոց:

68. Կոռուպցիան Հայաստանում. հասարակական և փորձագիտական կարծիք // Սոցիոլոգիական հետազոտության հաշվետվություն. – Եր., 2004. – 46 էջ:

Коррупция в Армении: общественное и экспертное мнение : [отчет].

69. Миграция и социальная безопасность: Проблема институционализации миграции в аспекте безопасности: [докл.] // Конф. по миграции (Норвегия, Осло). – 2004.

Միգրացիա և սոցիալական անվտանգություն. միգրացիայի ինստիտուտայնացման հիմնախնդիրը անվտանգության տեսանկյունից: [զեկ.]:

70. Armenian refugees and displaced persons: the Birth of Armenian Social work / Coaut.: Nancy Humphreys // Journal of Immigrant and refugee services. V.2. – Haworth Social Work Practice press. – 2004. – № 1/2.

Армянские беженцы и переселенцы: рождение армянской социальной работы / Соавт.: Ненси Хампфри.

Հայ փախստականները և տեղահանվածները. հայկական սոցիալական աշխատանքի ծնունդը / համահեղ.՝ Նենսի Հեմփֆրի:

71. Перспективы демократии в “Обществах ни войны, ни мира” (Ереван): // Будущее России: стратегии развития : Материалы 2-ой всероссийской науч. конф.: Сорокинские чтения–2005 (14-15 декабря). – 2005.

Ժողովրդավարության հեռանկարները «ոչ խաղաղություն, ոչ պատերազմ» հասարակություններում (Երևան):

72. Հայաստան և Սփյուռք – հեռացող աշխարհներ. հայկական աշխարհի համար նոր ինտեգրատորներ գտնելու հիմնահարցը [զեկ.] // «Հայաստան-Սփյուռք»: 3-րդ համահայկ. ֆորում (20 սեպտ.). – 2006:

Армения и диаспора – удаляющиеся миры: проблема нахождения новых интеграторов для армянского универса: [докл.].

73. Հայաստանում աղքատության կրճատման ռազմավարությունը. նոր գաղափարներ և հին իրականություն / համահեղ.՝ Լ. Ալավերդյան, Հ. Խառատյան, Հ. Ազիզյան և ուրիշ. // Աղքատության հաղթահարման

ռազմավարական ծրագրի մշակման և իրագործման մասնակցային գործընթացը: Հայաստանյան փորձի վերլուծություն. – Եր., 2006. – 44 էջ:

Стратегия сокращения бедности в Армении: новые идеи и старая реальность / Соавт.: Л. Алавердян, Гр. Харатян, О. Азизян и др.

74. “Общество ни мира, ни войны” и перспективы мирного разрешения карабахского конфликта // Кавказ. Ежегодник КИ СММ. – Ер., 2006. – с 104-111.

«Ոչ խաղաղություն, ոչ պատերազմ» հասարակությունը և դարաբաղյան կոնֆլիկտի խաղաղ կարգավորման հեռանկարները:

75. Լեռնային Ղարաբաղի հասարակությունը «ոչ խաղաղություն, ոչ պատերազմ» փուլում. պահի առանձնահատկությունները և դեմոկրատական վերափոխումների տրամաբանությունը // Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. անցյալը, ներկան և ապագան: Միջազգ. գիտաժող.: Զեկուցումների հիմնադրույթներ / խմբ. խորհ.՝ Ա. Սիմոնյան և ուրիշ. – Եր., 2007. – էջ 542-550:

Карабахское общество на этапе «ни войны, ни мира»: особенности момента и логика демократических перемен.

76. Земля Кавказская: бремя конфликтов и время перемен: [Введение]. – Ер.: Антарес, 2007. – с. 6-13.

Կովկասյան երկիր: Կոնֆլիկտների բեռը և փոփոխությունների ժամանակը: [Ներածություն]:

77. Координаты интеграции Кавказского региона: ожидания и перспективы // Кавказ без конфликтов и терроризма: диалог цивилизаций на кавказском перекрестке: Материалы I Междунар. науч. конф. – Ер., 2007. – с. 166-174.

Կովկասյան ինտեգրացիայի կոորդինատները. սպասումներ և հեռանկարներ:

78. Парадоксальная реальность и надежда в регионе Южного Кавказа // Земля кавказская: бремя конфликтов и время перемен. – Ер.: Антарес, 2007. – с. 270-281.

Պարադոքսալ իրականությունը և հույսը հարավային Կովկասի տարածաշրջանում:

79. Некоторые методологические подходы к изучению современных миграционных процессов в Армении / Соавт.: М. Заславская // Социальная и демографическая цена перехода (Карапеляновские чтения) : Материалы конф. (Ереван, 1-3 октября 2008 г.). – Ер., 2008. – с. 107-114.

Հայաստանի արդի միգրացիոն գործընթացների ուսումնասիրման որոշ մեթոդաբանական մոտեցումներ / համահեղ.՝ Մ. Հասլավսկայա:

80. Циклическая миграция среди молодых армян: актуальные процессы и основные тенденции развития // Социальная и демографическая цена перехода (Карапеляновские чтения): Материалы конф. (Ереван, 1-3 октября 2008 г.). – Ер., 2008. – с. 93-97.

Փոփային արտագաղթը երիտասարդ հայերի շրջանում. արդի դրսևորումներ և զարգացման միտումներ:

81. After the Empire: a Winding path toward independence and Democracy. Working paper // Swedish Collegiums for advanced study. – Uppsala, Sweden, 2008.

После империи: извилистый путь к независимости и демократии. Рабочий документ.

Միապետությունից հետո. ոլորուն ճանապարհ դեպի անկախություն և դեմոկրատիա: Աշխատանքային փաստաթուղթ:

82. Два десятилетия миграционной активности в Армении: видимые результаты и векторы необходимых изменений // Migration in NIS countries and Baltic states. – М., 2009.

Արտագաղթի ակտիվացման երկու տասնամյակ Հայաստանում. տեսանելի արդյունքներ և անհրաժեշտ փոփոխությունների ուղիներ:

83. Зависимость вместо партнерства в миграционной политике стран СНГ: проблема обновления целей и средств миграционной политики // Партнерство стран СНГ в области миграции: поиск согласованных решений: [сб.]. – М., 2009.

Կախվածությունը ընդդեմ գործընկերությանը նորանկախ երկրների միգրացիոն քաղաքականությունում. նպատակների և միջոցների նորացման հիմնախնդիրը:

84. Quest for a new identity in the postsoviet world. Working paper // Swedish collegiums for advanced study. – Uppsala, Sweden, 2009.

Поиски новой идентичности в постсоветском мире. Рабочий документ.

Նոր նույնականության որոնում հետխորհրդային աշխարհում:

85. Construction of a conceptual model of social potencial for an ethnopolitical conflict / Coaut.: M. Zaslavskaya // Bulletin of Erevan University. – 2010. – № 130.5. – p. 26-34.

Построение концептуальной модели социального потенциала этнополитического конфликта / Соавт.: М. Заславская.

Էթնոքաղաքական հականարտության սոցիալական ներուժի հայեցակարգային կադապարի կառուցում (սոցիոլոգիական հետազոտությունների տվյալների հիման վրա) / համահեղ.՝ Մ. Հասլավսկայա:

86. Unsolved violent conflict: visible and sightless Social Dimensions // Sociology on the move : Book of Abstracts XVII World Congress of Sociology (Gotheburg. Sweden, 11–17 July, 2010). – ProQuest. 2010. – p. 195.

Нерешенные конфликты с применением насилия: видимые и невидимые социальные измерения.

Հլուծված կոնֆլիկտներ բռնության կիրառմամբ. տեսանելի և ոչ տեսանելի սոցիալական չափումներ:

87. Новые перипетии армянской миграции: кумулятивная причинность и возможные последствия // Ежегодник экон. фак-та ЕГУ. – Ер.: Изд-во ЕГУ, 2011. – с. 54-69.

Հայկական միգրացիայի նոր վայրիվերումները, ամբողջական պատճառները և հնարավոր հետևանքները:

88. Сто лет спустя: перспективы признания геноцида армян // Вестник Ереван. ун-та (Социология, экон.). – 2011. – № 133.5. – с. 11-19.

Հարյուր տարի անց. հայոց ցեղասպանության ճանաչման հեռանկարները:

89. Ինչ է վճարում Հայաստանը արտագաղթ կոչված տնտեսական ճյուղի դիմաց: «Մյուրդալի հանգույց» // Ժամանակ. – 2012. – թ. 17 (1 փետրվ.):

Что платит Армения за экономическую отрасль под названием «миграция»: узел Мюрдаля.

90. Armenian migration: Unfavorable news // Hay Geen. – Los Angeles, 2012. – Oktober. – p. 12-17.

Армянская миграция: неблагоприятные новости.

Հայկական միգրացիան. անբարենպաստ նորություններ:

91. Миграционные процессы на территории бывшего СССР: исчерпание имперских тенденций / Соавт.: М. Заславская // Ежегодник-2012 / ЕГУ. Экон. фак. – Ер.: Изд-во ЕГУ, 2013. – с. 427-439.

Միգրացիոն գործընթացները նախկին ԽՍՀՄ տարածքում. կայսերական միտումների սպառումը / համահեղ.՝ Մ. Հասլավսկայա:

92. Հետխորհրդային հասարակությունների հետազոտման ու ըմբռնման համար նոր մոտեցումների որոնում: Աշխատանքային տեքստ / համահեղ.՝ Բ. Գիշյան; ԵՊՀ կիրառ. սոց. ամբիոն. – 2014:

Поиск новых подходов для изучения и понимания постсоветских обществ : Рабочий текст / Соавт.: Б. Гишян.

93. After the Empire: the migration in the post-Soviet space / Co-aut.: Maria Zaslavskaja // After the Soviet Empire: Legacies and Pathways = После советской империи: Наследства и пути / Ed.: S. Eliaeson, L. Harutyunyan, L. Titarenko. – Brill, 2015.– p. 229–243.

После империи: миграция на постсоветском пространстве / Соавт.: М. Заславская.

Միապետությունից հետո. միգրացիան հետխորհրդային տարածաշրջանում / համահեղ.՝ Մ. Հասլավսկայա:

94. Խոհեր արդի հայաստանյան սոցիոլոգիայի կայացման պատմության և հիմնախնդիրների մասին [զեկ.] // Անվտանգության հիմնախնդիրները ժամանակակից հասարակություններում: ԵՊՀ կիրառ. սոցիոլոգիայի ամբիոնի 30-ամյակին նվիրված գիտաժող. (Ծաղկաձոր, սեպտ. 29 – հոկտ. 2). – 2016:

Размышления об истории реализации и проблемах армянской современной социологии: [докл.].

95. Հայկական ընտրախավ. նորացման անհրաժեշտության և հնարավորության հիմնահարցը / համահեղ.՝ Յու. Մելքումյան // Անվտանգության հիմնախնդիրները ժամանակակից հասարակություններում: Միջազգ. գիտաժողովի նյութեր [ժող.]. – Եր., 2016. – էջ 12-17:

Армянская элита: проблема возможности и необходимости циркуляции / Соавт.: Ю. Мелкумян.

Խմբագրած նյութեր

Редактированные материалы = Edited materials

1. After the Soviet Empire: Legacies and Pathways Coeditors.: S. Eliaeson, L. Harutyunyan, L. Titarenko Brill, 2015

После советской империи: Наследства и пути / Соредакторы : Свен Элиаесон, Людмила Арутюнян, Лариса Титаренко – Издательство Brill, 2015

2. Земля кавказская: бремя конфликтов и время перемен. Коллективная монография. Антарес, 2007.

Կովկասյան հող. կոնֆլիկտների բեռը և փոփոխությունների ժամանակը: Կոլեկտիվ մենագրություն, Երևան, Անտարես, 2007:

3. Սոցիալական պլանավորման հարցերը արդյունաբերական ձեռնարկություններում = Вопросы социального планирования на промышленных предприятиях / Լ. Ա. Մելիքյան; ՀՍՍՀ ԳԱ: Փիլ. և իրավունքի ին-տ. – Եր. : ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979. - 108 էջ:

4. Образ жизни и ценностные ориентации личности: [сб. ст.] / [Л. А.: отв. ред. и авт.]; АН АрмССР, Ин-т фил. и права. – Ер.: Изд-во АН АрмССР, 1979. – 144 с.

Ապրելակերպը և անհատի արժեքային կողմնորոշումները [հող. ժող.]:

5. Հասարակական հարաբերություններ և անձի վերարտադրության սոցիալ-փիլիսոփայական տեսանկյունները [Հող. ժող.]. – Եր.: ԵՊՀ հրատ., 1987. – 216 էջ:

Общественные отношения и социально-философские аспекты воспроизводства личности: [сб. ст.].

6. Социальная работа: теория и практика. Учеб. пособие. – Ер.: Изд-во Ерев. ун-та, 1995. – 319 с.

Սոցիալական աշխատանք. տեսություն և պրակտիկա: Ուս. ձեռնարկ:

7. Փոփոխվող հասարակություն. տեսություն և պրակտիկա: [հանդես]. – [Եր.] –

1996. – Ռիսկի խմբեր:

1997. – Սոցիալական քաղաքականություն:

1999. – Կոնֆլիկտը և դրա լուծումը:

2000. – Կանայք հայոց նոր դարի շեմին:

2001. – Երիտասարդ հետազոտողների աչքերով:

Изменяющееся общество: теория и практика [журн.]. – Группы риска; Социальная политика; Конфликт и его разрешение; Женщины Армении на пороге нового века; Глазами молодых исследователей.

8. Սոցիալական աշխատանք և սոցիալական քաղաքականություն: Ուս. ձեռնարկ. – Եր.: Երևանի համալս. հրատ. –

Գ. 1: Սոցիալական աշխատանքի հիմունքներ. – 1998. – 73 էջ:

Գ. 2: Սոցիալական աշխատանքի ուղղություններ. – 1999. – 36 էջ:

Գ. 3: Սոցիալական քաղաքականություն. մոդելներ և լուծումներ.

– 1999. – 30 էջ:

– 2003. – 48 էջ:

Գ. 4: Միջազգային սոցիալական աշխատանք.

– 1999. – 103 էջ:

– 2003. – 48 էջ

Գ. 5: Մարդու իրավունքներ և սոցիալական աշխատանք / [Լ. Հ.՝

խմբ. և ներած.]. – [2002]. – 61 էջ:

Социальная работа и социальная политика. – Кн. 1. Основы социальной работы; Кн. 2. Направления социальной работы; Кн. 3. Социальная политика: модели и решения; Кн. 4. Международная социальная работа. Кн. 5. Права человека и социальная работа.

9. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական իրավական ակտերի ժողովածու. – Եր.: Երևանի համալս. հրատ, 1999. – 224 էջ:

Сборник социальных правовых актов Республики Армения.

10. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական ոլորտի իրավական նորմատիվ ակտերի ժողովածու. – Եր.: Ամարաս, 2001. – 304 էջ:

Сборник нормативных правовых актов социальной сферы Республики Армения.

11. «Կանայք հայոց» ամսագիր. – 2001-2005:

«Женщины армянские», журнал.

12. Ձեռնարկ սոցիալական ծառայությունների կենտրոնների համար. – Եր.: Զանգակ-97, 2002. – 128 էջ:

Пособие для центров социальных служб.

Ծրագրեր և սոցիոլոգիական հետազոտություններ

Проекты и социологические исследования

Projects and sociological researches

1. Ընտանիքի պլանավորման առանձնահատկությունները Հայաստանում (սոց. հետազոտություն). – 1968:

Особенности планирования семьи в Армении (соц. исследование).

Peculiarities of family planning in Armenia (sociological survey).

2. Աշխատանքը անձի արժեքային կողմնորոշումներում և անձի աշխատանքային վարքը (սոց. հետազոտություն). – 1982:

Ценностная ориентация на труд и трудовое поведение личности: (соц. исследование).

The labour in the value system and labour behavior of personality (sociological survey).

3. Հայ միգրանտի սոցիոտնտեսական նկարագիրը. – 2000:

Социально-экономический портрет армянского мигранта.

Socio-Economic Profile of Armenian Migrant.

4. Մշակութային աղքատության դեմ պայքարելու եղանակները Հայաստանում (փորձն. նախագիծ). – 2000:

Пути преодоления культурной бедности в Армении (пилотное исслед.).

The ways of human poverty alleviation in Armenia (pilot project).

5. Սոցիալական ծառայությունների հասանելիությունը (փորձն. սոց. հետազոտություն, ք. Վանաձոր). – 2000:

Доступность социальных услуг (пилотное исслед., г. Ванадзор).

Availability of social services (a pilot research in Vanadzor).

6. Հայաստանում սոցիալական ոլորտում բարեփոխումների վերաբերյալ հասարակական կարծիքի հետազոտում (փորձն. նախագիծ). – 2001:

Исследование общественного мнения в отношении социальных реформ в Армении (пилотное исслед.).

The study of public opinion on social reforms in Armenia (pilot project).

7. Կանանց վերարտադրողական առողջության պաշտպանության ծառայությունների օգտագործումը և հասարակության վերաբերմունքը դրանց նկատմամբ (փորձն. նախագիծ, ք. Վանաձոր). – 2001:

Пользование услугами по поддержанию репродуктивного здоровья женщин и мнение об этих услугах (пилотное соц. исслед., г. Ванадзор).

Public attitudes towards and use of women's reproductive health services (pilot project, Vanadzor).

8. Վերադարձող աշխատանքային միգրանտները Հայաստանում (երկարաժամկետային սոց. հետազոտություն). – 1999, 2001:

Возвратные трудовые мигранты в Армении (продол. соц. исследование).

Returning labour migrants in Armenia (longitudinal soc. survey).

9. Կանանց կարգավիճակը Հայաստանում. դե ֆակտո և դե յուրե վերլուծություն (հովանավոր՝ CEDAW). – 2001:

Статус женщин в Армении: де-юре и де-факто анализ (спонсор: CEDAW).

The Status of women in Armenia: de-jure and de-facto analysis (sponsored by CEDAW).

10. Ընտանեկան նպաստի համակարգը Հայաստանում. գնահատում և վերլուծություն (փորձն. հետազոտություն). – 2002:

Система семейных пособий в Армении: оценка и анализ (пилотный проект).

Family benefits system in Armenia: assessment and analysis (pilot project).

11. Սոցիալ-իրավական օգնություն Հայաստանի աղքատ հղի կանանց. բարեգործական ծրագիր (հովանավոր՝ «Հայ կին» հաս. կազմակերպ.). – 2003-ից:

Социальная и юридическая помощь беременным женщинам из бедных семей: благотворительный проект (спонсор – Общест. орг “Haj Geen”).

Social and legal support to pregnant women from poor family's (sponsored by NGO “Haj Geen”).

12. Կոռուպցիան Հայաստանում. հասարակական և փորձագիտական կարծիք (սոց. հետազոտություն). – 2004:

Коррупция в Армении: общественное и экспертное мнение (соц. исследование).

Corruption in Armenia: public and expert opinion: sociological research.

13. Հայաստանի հաստատություններում երեխաների խնամքի ապահովման համար անհրաժեշտ չափանիշների ներդրմանն ուղղված արդյունավետ միջոցների բացահայտում (հետազոտական ծրագիր, հովանավոր՝ USAID). – 2004-2005:

Содействие в имплементации стандартов благосостояния в учреждениях по уходу за детьми в Армении (исследовательский проект, спонсор – USAID)

Support to implementation of welfare standards in child care institutions in Armenia, research project (sponsored by USAID).

14. Հայաստանի քաղաքացիական հասարակության գործողությունները՝ ուղղված երեխաների խնամքի և պաշտպանության համակարգի բարեփոխմանը (հովանավոր՝ Եվրոպ. սահմանադր. իրավունքի կենտրոն, Թեմիսթոքլես և Դիմիտրիս Ցացոս հիմնադրամ)։ – 2005-2006:

Исследование участия гражданского общества в реформировании системы защиты детей в Армении (спонсор –Европейский центр конституционного права).

Civil society actions and advocacy to support reforms in childcare and child protection in Armenia (sponsored by Centre for European Constitutional law – Themistocles & Dimitris Tsatsos Foundation).

15. Աղքատությունը Հայաստանի փոքր քաղաքում (հետազոտ. ծրագիր, հովանավոր՝ Համաշխարհային բանկ)։ – 2005:

Бедность в малом городе Армении (исслед. проект, спонсор – Всемирный банк).

Poverty in Armenian small towns (research project. sponsored by World Bank).

16. Կոնֆլիկտի ներուժը Հարավային Կովկասի երկրներում (տարածաշրջանային հետազոտություն, հովանավոր՝ Մակարտուրների հիմնադրամ) – 2005:

Потенциал конфликта в странах Южного Кавказа (региональное исследование, спонсор – Фонд Маккартуров).

Conflict potential in South Caucasian countries (regional research project, sponsored by MacArthur foundation).

17. Հասարակական կարծիքը Հայաստանում ԱՀԲԾ առաջնահերթությունների մասին (հովանավոր՝ Համաշխարհային բանկ)։ – 2006:

Общественное мнение о приоритетах стратегической программы преодоления бедности в Армении (спонсор – Всемирный банк).

Public Opinion on PRSP Priorities in Armenia (sponsored by World Bank).

18. Հանրային ակնկալիքների սոցիոլոգիական հետազոտություն Հայաստանում հաշմանդամության և աղքատության հանդեպ պետական ռազմավարության իրականացման գործողությունների պլան մշակելու համար (հովանավոր՝ Համաշխարհային բանկ)։ – 2006-2007:

Социологическое исследование социальных ожиданий для составления плана акций, направленных на осуществление государственной стратегии в отношении инвалидности и бедности в Армении (спонсор – Всемирный банк).

Sociological study on social expectation for design of Action Plan for implementation of governmental strategy regarding disability and poverty in Armenia (sponsored by World Bank).

19. «Ո՛չ պատերազմ, ո՛չ խաղաղություն» հասարակություն. հիմնախնդիրներ և ժողովրդավարական փոխակերպումների հեռանկարներ (ung. հետազոտություն, (հովանավոր՝ INTAS). – 2008-2009:

Общество «Ни войны, ни мира»: проблемы и перспективы демократизации (соц. исследование, спонсор – INTAS).

«Nor peace, neither war» society: problems and perspectives of democratic transformation (sponsored by INTAS).

Հրապարակախոսական հոդվածներ և հարցազրույցներ

Публицистические статьи и интервью Publicistic articles and interviews

1969–1991

1. Изучая общественное мнение // Коммунист. – 1988. – 23 янв.
Ուսումնասիրելով հասարակական կարծիքը:
2. Որ էլ երբեք չկրկնվի // Գրական թերթ. – 1988. – 23 օգոստ.
3. Պատրանք և իրականություն (հանդիպում ընթերցողի խնդրանքով) / Զրույցը վարող՝ Պատվական Շաքարյան // Խորհրդային Հայաստան. – 1990. – 1 փետրվ.:
4. Есть ли надежда? (Свободный микрофон): [К решению проблемы НКАО] // Армянский вестник. – 1990. – № 3(5), март.
Արդյոք հույս կա (ազատ խոսափող):

5. Մեզ հույսը կորցնելու իրավունք չի տրված / Զրույցը վարող՝ Սամվել Արսենյան // Դպրություն. – 1990. – 1 մայիսի:

6. Երկրի ուժը որոշվում է նրա բարոյական կերպարով / Զրույցը վարող՝ Շուշանիկ Ղազարյան // Միտք. – 1990. – 23 դեկտ.:

7. Չանենք սխալներ, որոնց պատասխանը սերունդները պիտի տան / Զրույցը վարող՝ Շ. Ղազարյան // Առագաստ. – 1991. – հունվ.:

8. Նման հանրաքվե չպետք է անցկացվի / Զրույցը վարող՝ Լևոն Ազրոյան // Հայաստանի Հանրապետություն. – 1991. – 2 մարտի:

9. Հարցն այլևս չի կարող մնալ անպատասխան (ելույթ ԽՄԿԿ Կենտկոմի ապրիլյան (1991) պլենումում) // Հայաստան. – 1991. – 7 մայիսի:

10. Мы должны избавиться от любви и ненависти: [О Беловежском соглашении о создании Содружества независимых государств] / Беседу вела Валерия Захарян // Новое время – 1991. – декабрь.

Մենք պետք է ազատվենք սիրուց և ատելությունից:

11. Պատրանքների կործանումը // Հայաստան. – 1991. – 8 հունիսի:

1992-2016

12. Նախագահի պերճանքն ու թշվառությունը: [Գորբաչովյան «դրամայի» շուրջ] / Զրույցը վարող՝ Զավեն Բալազյոզյան // Երեկոյան Երևան. – 1992. – 10 հունիսի:

13. «Стамбул гяуры нынче хвалят»: [Европ. конф. по мирному разрешению конфликтов] // Урарту. – 1992. – июнь, № 22, 25.

Անհավատներն այժմ գովաբանում են Ստամբուլը:

14. Армянский парламент оказался спринтером / Беседу вела Элина Погосбемян // Республика Армения. – 1992. – февраль.

Հայկական խորհրդարանը սպրինտերի նման է:

15. Ընտրության տարի [ալևարկ] // Գարուն. – 1993. – թ. 1:

16. Гость “Урарту” – Людмила Арутюнян (зав. каф. социологии ЕГУ, проф. социологии, д-р фил. наук, канд. экон. наук) / Беседу вела Жанна Мартиросова // Урарту. – 1993. – № 11(37).

«Ուրարտուի» հյուրն է Լյուդմիլա Հարությունյանը:

17. Ճանապարհ տանք ժողովրդավարական այլընտրանքին // Իրավունք. – 1996. – թ. 37 (սեպտ. 20). – (Նախագ. ընտրությունների նախաշեմին):

18. Политический компромисс дня: достигнут ли он?: [Вопрос урегулирования Карабахского конфликта] // Новое время. – 1997. – 29 ноября.

Քաղաքական փոխհամաձայնություն. հնարավոր է այն արդյոք Հայաստանում:

19. Ազգի բուն խնդիրը համախմբումն է / Զրույցը վարող՝ Լիլիթ Գալստյան // Հայոց աշխարհ. – 1998. – 12 փետրվ.:

20. Իմ կարծիքով ես պարտք էի կատարում: [1990 թ. ապրիլի 24-ին խորհրդ. պառլամենտում ունեցած ելույթի մասին] / Զրույցը վարող՝ Անահիտ Եսայան // Հայոց աշխարհ. – 1999. – 4 մարտի:

21. Ցանկացած հմտություն պետք է հիմք ունենա: [«Արժանապատիվ ապագա» կուսակցության հիմնախնդիրները] / Զրույցը վարող՝ Սոնա Տրուզյան // Հայոց աշխարհ. – 1999. – 6 ապրիլի:

22. Ընտրամիջավայրում նվազագույն պայմաններ կանանց համար / Զրույցը վարող՝ Կարինե Դանիելյան // Ժամանակ. – 1999. – 10 ապրիլի:

23. Հայաստանի քաղաքական դաշտը շտկման կարիք ունի: [«Արժանապատիվ ապագա» կուս. նախագահի մամուլի ասուլիսը] / Գրի առավ Անահիտ Եսայանը // Հայոց աշխարհ. – 1999. – 14 մայիսի:

24. Պատգամավոր դառնալն իմ կյանքի նպատակը չէ / Մամուլի ասուլիսից գրի առավ Լիլիթ Մարտիրոսյանը // Հայաստանի Հանրապետություն. – 1999. – 14 մայիսի:

25. Մի քիչ էլ ժողովրդի մասին մտածենք / Զրույցը վարող՝ Լիլիթ Պողոսյան // Հայոց աշխարհ. – 2000. – 4 հոկտ.:

26. Հայաստանում պետք է ձևավորվի աջակողմյան ուժերի այլանս / Զրույցը վարող՝ Սիմոն Սարգսյան // Հայաստան. – 2001. – 21 սեպտ.:

27. Մեր թերությունները մեր արժանիքների շարունակությունն են // Առավոտ. – 2001. – 6 դեկտ.:

28. Вряд ли стоит переоценивать роль Турции в регионе / Беседу вела Тамара Овнатанян // Новое время. – 2002. – № 854 (10 июля).

Զարժե գերագնահատել Թուրքիայի դերը տարածաշրջանում:

29. Իրական և կեղծ քաղաքական պայքար / Զրույցը վարող՝ Արմեն Հակոբյան // Հայոց աշխարհ. – 2002. – 31 օգոստ.:

30. Խեղաթյուրված է ամեն ինչ / Զրույցը վարող՝ Գևորգ Հարությունյան // Հայոց աշխարհ. – 2003. – թ. 73 (16 ապր.):

31. Հասարակությունը չի համակերպվի / Զրույցը վարող՝ Վահան Վարդանյան // Հայոց աշխարհ. – 2003. – թ. 210 (8 նոյ.):

32. «Փաթաթենք կուսակցությունը, ես այն գնում եմ»: [«Արժանապատիվ ապագա» կուսակցության խնդիրների շուրջ մամուլի ասուիս] // Հայոց աշխարհ. – 2003. – թ. 222 (26 նոյ.):

33. Որ դրոշմ չդարձնեն ողորմելի մի լաթ / Զրույցը վարող՝ Շուշան Ղազարյան // Օրեր. – Պրահա, 2007. – թ. 2:

34. Մի՛ հայիոյեք սոցիոլոգներին. նրանք բժիշկ են [Սոցիոլոգիայի հիմնախնդիրների մասին] / Զրույցը վարող՝ Սամվել Ավագյան // Հայք. – 2007. – թ. 91 (18 մայ.):

35. Интеллигенция не может жить иллюзиями, ей нужно понять новую реальность – жестокую, безжалостную [О полит. оценке общества после выборов] / Беседу вела Роза Егиазарян // Новое время. – 2007. – № 480 (22 мая).

Մտավորականությունը չի կարող ապրել պատրանքներով, նա պետք է հասկանա նոր՝ դաժան, անգութ իրականությունը:

36. Ամենաթանկ խորհուրդը՝ միշտ ժպտա: [Գիտնական, հաս. քաղ. գործիչ Լ.Հ.-ն պատմում է իր մասին] / Պատր.՝ Տաթևիկ Ավետիսյան // TV Մոլ. – 2007. – թ. 26 (2-8 հուլ.):

37. Они неизменно видят в образе лидера мужчину / Беседу вела Валерия Захарян // Новое время. – 2007. – № 524 (сент.). – (Женщина и политика).

Առաջնորդի կերպարում նրանք էլի տեսնում են տղամարդուն:

38. Սովաձները չեն խոսի բարձր մատերիաների մասին / Զրույցը վարող՝ Աննա Իսրայելյան] // Առավոտ. – 2007. – թ. 246 (21 դեկտ.):

39. Մարտի 1-ից հետո ևս մեկ ցնցումը դժվար տանելի է: [Հայ-թուրք. արձանագրությունների մասին] / Զրույցը վարող՝ Արթուր Խենյան // Ժամանակ. – 2009. – թ. 166 (1 հոկտ.):

40. Ո՞ր ամբիոնից պետք է հնչի հասարակության կարծիքը / Զրույցը վարող՝ Լիլիթ Ավագյան // 168 ժամ. – 2009. – թ. 99 (3-5 հոկտ.):

41. Տեր-Պետրոսյանը չի կարողանում խոսել սովաձի լեզվով / Զրույցը վարող՝ Անժելա Խաչատրյան // Ժամանակ. – 2011. – 26 հունվ.:

42. Շախմատը էլեկգանտ և արդյունավետ քայլեր է սիրում / Զրույցը վարող՝ Անժելա Խաչատրյան // Ժամանակ. – 2011. – 26 մարտի:

43. Հայերը ցանցային ազգ են, բայց մեր պետությունը ցանցային պետություն չէ / Զրույցը վարող՝ Անժելա Խաչատրյան // 1in.am. – 2011. – 2 մայիսի:

44. Երկրի արդիականացումը դարձել է հրամայական / Զրույցը վարող՝ Անուշ Դաշտենց // Ժողովուրդ. – 2011. – թ. 89 (3 հունիսի):

45. Նրանք երկխոսում են տարածության վրա / Զրույցը վարող՝ Լիլիթ Սեյրանյան // 168 ժամ. – 2011. – թ. 57 (4-6 հունիսի):

46. Ղարաբաղի համար մենք չենք կարող զոհաբերել ժողովրդավարությունը / Զրույցը վարող՝ Անժելա Խաչատրյան // Ժամանակ. – 2011. – 11 հունիսի:

47. Անկախության տոնին պետությունը պետք է ոչ թե զենք ցուցադրեր, այլ ժողովրդավարություն / Զրույցը վարող՝ Անժելա Խաչատրյան // Ժամանակ. – 2011. – թ. 164 (21 սեպտ.):

48. Հայաստանին պետք է ոչ թե դեմքերի փոփոխություն, այլ նոր լուծումներ / Զրույցը վարող՝ Անժելա Խաչատրյան // Ժամանակ. – 2012. – 7 ապր.:

49. Ընտրություններ հայկական ձևով. երբ կոճակին տիրանալն ավելի բարձր արժեք է, քան երկրի ճակատագիրը / Զրույցը վարող՝ Անժելա Խաչատրյան // Ժամանակ. – 2012. – թ. 70 (19 ապր.):

50. Պարտվել է հասարակությունը. սա իջեցնում է ժողովրդի մակարդակը / Զրույցը վարող՝ Կարինե Սարիբեկյան // Հայկական ժամանակ. – 2012. – թ. 73 (21 ապր.):

51. Ընտրողի ուղերձը ՀՀ-ին՝ ուզում էիք վերևից հեղափոխություն անել, դե արեք, որ մենք ներքևից չանենք այդ հեղափոխությունը / Զրույցը վարող՝ Անժելա Խաչատրյան // Ժամանակ. – 2012. – 9 մայիսի:

52. Լեզգիտիմացնեմ՝ լեզգիտիմացվես / Զրույցը վարող՝ Մարինա Բաղդադյույան // Ժամանակ. – 2012. – 19 հունիսի:

53. Վատ չէր լինի, եթե ազգային անվտանգության համակարգի հետախուզական վարչության պատասխանատու աշխատակիցներից մեկը հրաժարական տար / Զրույցը վարող՝ Տիգրանուհի Մարտիրոսյան // 168 ժամ. – 2012. – թ. 82 (8-10 սեպտ.):

54. Պետք է փնտրել ոչ թե հայկական Իվանիշվիլին, այլ հայկական Սահակաշվիլին / Զրույցը վարող՝ Տիգրանուհի Մարտիրոսյան // 168 ժամ. – 2012. – թ. 112 (17-19 նոյ.):

55. Սփյուռքը պիտի դառնա իրական քաղաքական գործոն Հայաստանում / Զրույցը վարող՝ Շուշան Ղազարյան // Առավոտ. – 2012. – թ. 232 (5 դեկտ.):

56. Րաֆֆին փորձում է ժողովրդին գործող մարմին դարձնել / Զրույցը վարող՝ Արաքս Մարտիրոսյան // Ժամանակ. – 2013. – 21 մարտի:

57. Մենք վերջապես հասունացանք մաքուր քաղաքային շարժում ունենալու համար / Զրույցը վարող՝ Վարդուհի Սիմոնյան // Tert.am.- 2013. – 12 օգոստ.:

58. Սամվել Ալեքսանյանն ուղղակի լստիացել է / Զրույցը վարող՝ Կարինե Սարիբեկյան // hayeli.am. – 2013. – 9 սեպտ.:

59. Ուկրաինայի բաժանումն ավելի շատ Եվրոպային, քան թե Ռուսաստանին է ձեռնտու // Elq.am – 2014. – 5 մարտի:

60. Գյումրիում կատարվածը տեռորիստական ակտ էր ընդդեմ Ռուսաստանի / Զրույցը վարող՝ Կարինե Սարիբեկյան // norkhosq.net. – 2015. – 30 հունվ.:

61. Հրացանավորներն անպայման Ղարաբաղից պիտի գային Երևան / Զրույցը վարող՝ Կարինե Սարիբեկյան // hayeli.am. – 2016. – 5 օգոստ.:

62. Պետք է չեղյալ համարել մոսկովյան պայմանագիրը: [Պատասխան նամակ գրող-հրապարակախոս Սոնա Արշունեցուն] // mamul.am. – 2016. – 17 օգոստ.:

Լ. Հ. Հարությունյանի մասին **О Л. А. Арутюнян = About L. A. Harutyunyan**

1. Сегодня в Москве начинает работу Всемирный конгресс женщин / Фото [Л. Арутюнян] В. Соколова // Социалистическая индустрия. – 1987. – № 143 (23 июня).

Այսօր Մոսկվայում աշխատանքն է սկսում Կանանց միջազգային կոնգրեսը:

2. Հանդիպում դեպուտատների հետ // Երևանի համալս. – 1987. – № 2. – էջ 4-5:

3. Идут дискуссии: Москва, 29 мая. Кремлевский дворец съездов / Фото А. Степанова // Известия. – 1989. – № 150 (30 мая).

Ընթանում են բանավեճեր. Մոսկվա, 29 մայիսի, Կրեմլի համագումարների պալատ:

4. SSD Ludmila Harutunian tells State Department officials of blockades faced by Armenians // Armenian Observer. – 1990. – June 27.

ԽՄ պատգամավոր Լյուդմիլա Հարությունյանը կառավարության պաշտոնատար անձանց ասում է, որ Հայաստանը բլոկադայի մեջ է:

5. Բարխուդարյան Ավարդ: ... Եվ այլն, և այլն. մտքեր Լ. Հարությունյանի հարցազրույցի ադիթով (Առագաստ, թ. 2, 1991) // Առագաստ. – 1991. – № 5:

6. Խաչվածին մահ չկա: [Հայաստանի պատգամավորական խումբը ԽՍՀՄ 4-րդ համագումարում (հատված Շուշանիկ Ղազարյանի համանուն գրքից) // Ավանգարդ. – 1991. – թ. 66 (4 հուլ.):

7. Ազգամիջյան հանգույցների լուծմանը նվիրված Եվրոպական 1-ին համաժողովը. Անթալիա, Թուրքիա // Հայություն – 1992. – թ. 8–10:

8. Վիճաբանությունները շարունակվում են : [ԽՍՀՄ ժող. դեպուտատ Լ. Հարությունյանի՝ ԽՍՀՄ ԳԽ նիստում ունեցած ելույթի մասին, որում, հակադրվելով կայացված որոշմանը, նա առաջարկում է դատապարտել Ադրբեջանի կողմից Հայաստանի տնտեսական շրջափակումը և հարցը դիտել որպես արտակարգ իրավիճակի քննարկման նյութ] / Հ. Ազրոյան, Զ. Բալագյոզյան // Խորհրդային Հայաստան. – 1989. – 6 հոկտ.:

9. Հայաստանի Հանրապետությունը ո՞ւմ կընտրի իր պատմության մեջ երկրորդ նախագահ // Հայոց աշխարհ. – 1998. – 17 փետրվ.:

10. Զաքարյան Ա., Իրողություններ և հեռանկարներ: [ԵՊՀ սոց. ամբ. վարիչ Լ. Հարությունյանի զեկուցման մասին (Ֆ. Էբերտի հիմնադրամի և Հայաստանյան ժող.-քաղաքաց. կենտրոնի կազմակերպած սեմինար, մարտի 20] // Առավոտ. – 1998. – 21 մարտի:

11. Մարտիրոսյան Անուշ: «Արժանապատիվ ապագա»՝ ուժեղ իմունային համակարգով: Սատարենք կին պատգամավորներին // Ժամանակ. – 1999. – 14 մայիսի:

12. Հայկական համառոտ հանրագիտարան: Հ. 3. – Եր.: Հայկ. հանրագիտ. գլխ. խմբ., 1999. – էջ 324:

13. Դաստիարակչական մտքերի հայկական գանձարան / Կազմ.՝ Ա. Մ. Մանուկյան, Մ. Մ. Մանուկյան. – Եր.: Զանգակ-97, 2001. – էջ 30, 49, 76. 91, 97:

14. Armenian businessmen are ready to allocate part of their incomes for struggle against corruption // Noyan Tapan. – 2002. – № 418 (6 May).

Հայ գործարարները պատրաստ են իրենց եկամուտներից մաս տրամադրել կոռուպցիայի դեմ պայքարի գործին:

15. Ով ով է: Հայեր: Կենսագրական հանրագիտարան: Հ. 1. – Եր.: Հայկ. հանրագիտ. հրատ., 2005. – էջ 633:

16. Կենսագրական հանրագիտարան / ԵՊՀ. – Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2009. – էջ 326-327:

**ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՐ Լ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ
ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻՑ**

ЭКСТРАКТЫ ИЗ ПУБЛИКАЦИЙ Л. А. АРУТЮНЯН

**EXCERPTS FROM L. HARUTYUNYAN'S
PUBLICATIONS**

**Հարյուր տարի անց.
Մեծ Եղեռնի ճանաչման հեռանկարները***
Сто лет спустя: перспективы признания Геноцида армян
**A hundred years later: perspectives of
Armenian Genocide recognition**

1915 թ. ցրտաշունչ գարնանը ծնապատ Անատոլիայում մահաբեր հողմը հայրենի հողից քշում էր հայկական օջախները՝ մաքրելով տարածքը ապագա թուրքական ազգ-պետության համար: Ոչ թե բնությունը, այլ իշխանությունն էր «օդ մատակարարում» հանցագործ մեքենային: Հեռացող Օսմանյան կայսրության կողմից նախաձեռնած այս ոճրագործությունում դերերը անդառնալիորեն բաժանված էին. զոհերը հայերն էին, նաև այլ քրիստոնյա փոքրամասնությունները: Չարագործության անմիջական կատարողները թուրքերից և քրդերից կազմված հրոսակախմբերն էին, ցանկության դեպքում ամբոխը նույնպես կարող էր միանալ նրանց: Մյուսները վկաներ էին՝ կամա, թե ակամա, կարեկցող, թե անտարբեր: Միջազգային հանրույթի ներկայացուցիչները նույնպես ունեին իրենց «մասնակցությունը». ոմանք օգնում ու փրկում էին զոհերին, ոմանք աղերսանքներ էին ուղարկում աշխարհին, ոմանք պատմության համար փաստագրում էին հրեշավոր հանցագործության ընթացքը: Բոլոր դերակատարների պատմական հիշողությունը պահպանել է այդ ժամանակահատվածի էջերը: Դրա առյուծի բաժինը, անշուշտ, զոհի կոլեկտիվ հիշողության մեջ է, նաև բազմաթիվ նյութական ապացույցներում, փաստաթղթերում, հաշվետվություններում, հոչակագրերում, մակագրերում... Տարբեր երկրներ ու միջազգային կազմակերպություններ իրենց ինստիտուցիոնալ հիշողության մեջ նույնպես պահպանել են զանգվածային այդ հանցագործության առանցքային պահերը: Սակայն ցեղասպանության մասին հիշողությունը պետք է պահպանվեր նաև ցեղասպանության նախազոհողների և իրականացնողների կողմից: Այն մասին, թե ինչ է պահպանվել կայսրության հիշողության մեջ, վկայում են օսմանյան արխիվները: Որքանո՞վ են դրանք ճշմարիտ և հասանելի՝ թողնենք մասնագետների դատին: Սակայն այն

* Հոդվածի ռուսերեն տարբերակը տպագրվել է «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսում (2011, թ. 133.5):

մասին, թե ինչ է թողել կայսրությունը իր ժառանգին՝ ժամանակակից Թուրքիային, կարող են կարծիք կազմել նաև նրանք, ովքեր վերլուծում են այդ երկրի վարքն ու քաղաքական այրերի հայտարարությունները:

Հայերի համար 1915 թ. ցրտաշունչ գարունը չդարձավ անցյալ: Այն մնաց որպես հայրենիքի կորստի, աշխարհով մեկ ցրվածության, զոհի կերպարի մեջ պարփակվածության, կորցրածի համար ողբի ու դառը վշտի իրականություն: Ողբերգությանը հաջորդած դարը նվիրված էր գոյատևման և ցեղասպանության ճանաչման համար մղվող պայքարին: 1.5 մլն. անմեղ մարդու կյանք խլած ողբերգությունից հետո հայերը փորձում էին գոյատևել և պահպանել ազգը: 1920-ականներին հայ կանայք ծնելիության մակարդակը հասցրին 56 պրոմիլի, այսինքն՝ կենսաբանական օպտիմումի: Ժողովրդագրական փոխհատուցումը ուղեկցվում էր մշակութային գենոֆոնդի վերարտադրությամբ: Սփյուռքի օջախներում հայերին հաջողվեց գտնել մշակույթի՝ հավատի, ու լեզվի պահպանման բանաձևը: Ազգը գոյատևեց և ապրեց նաև զոհվածների և կորցրած հայրենիքի մասին հիշողության հավերժացման շնորհիվ: Մեծ դեր ունեցավ ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը, որը սկզբնական շրջանում դրսևորվեց նախ մեղավորներին մահապատժի ենթարկելու ձևով: Մահապատիժը իրականացրեցին հայ վրիժառուները, ովքեր սպանեցին այդ հրեշավոր ոճիրը նախագծող և իրականացնող ակնառու դեմքերին: Սակայն Մեծ Եղեռնի համար հիմնական պատասխանատուն պետությունն էր, ով այդ հանցանքը կատարեց իր ազգային խնդիրները լուծելու համար: Այս իսկ պատճառով առաջնային դարձավ ցեղասպանության ճանաչումը, քանզի առանց հանցագործության հստակ որակավորման հնարավոր չէր հանցագործի՝ թուրքական պետության պատժումը:

Հայտնի է, որ Մեծ Եղեռնի պաշտոնական ճամաչման սկիզբը դրվեց 1915 թ. մայիսի 24-ին Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի հայտնի հռչակագրով¹: Դրանում թուրքական պետության ոճիրը հայերի նկատմամբ որակվեց որպես ցեղասպանություն և «հանցագործություն մարդկության դեմ»: Բացի դրանից՝ առաջ քաշվեց ոճրի կազմակերպիչներին ու իրականացնողներին, այդ թվում նաև պետա-

¹ <http://www.genocide-museum.am/eng/states.php>

կան պաշտոնյաներին, քրեական պատասխանատվության ենթարկելու և պատժելու պահանջը:

Այդ հռչակագրին հաջորդեցին ցեղասպանության ճանաչման տասնյակ այլ ակտեր, հրապարակված տարբեր պետությունների դատարանների և միջազգային կազմակերպությունների կողմից: Այդ գործընթացի վերլուծությունը ի հայտ է բերում հետաքրքիր օրինաչափություն՝ Մեծ Եղեռնի ճանաչումը սերտ կապի մեջ է պետականության գործոնի հետ:

Ցավոք, Հայաստանի անկախությունը ուշ վրա հասավ. առաջին հայկական հանրապետությունը շատ կարճ գոյատևեց և չէր կարող ազդել ցեղասպանության ճանաչման գործընթացի վրա: Երկրորդ հայկական հանրապետությունը ԽՍՀՄ մաս էր կազմում: Մի երկրի, որը ՄԱԿ-ում չէր քվեարկել ցեղասպանության հանցագործության կոնվենցիայի համար՝ կռահելով, որ ԽՍՀՄ-ում կատարված բազում արարքներ կարող էին, ըստ էության, որակվել որպես ցեղասպանություն: Բացի դրանից՝ ԽՍՀՄ-ը շատ մտահոգ էր Թուրքիայի հետ իր հարաբերությունները բարելավելու հարցով: Բնականաբար, ԽՍՀՄ-ը չէր ճանաչում հայերի ցեղասպանությունը և արգելում էր ցեղասպանության մասին որևէ հիշատակում, սակայն նաև չէր խոչընդոտում հայերին՝ իրենց հոգում սրբացնելու զոհի կերպարը: Հայերին թույլատրվում էր հիշել ու սգալ, ոչ ավելին: Բոլոր նրանք, ովքեր բարձրաձայնում էին ցեղասպանության մասին հետապնդվում էին ու չեզոքացվում: Այսպես ազգը զրկվեց իր հերոսներից և նրանց մեծարելու իրավունքից և պարփակվեց զոհի կերպարի մեջ, մի աշխարհում, որտեղ թուրքերը թշնամիներ էին, իսկ ռուսները՝ փրկիչներ: Այս երկբևեռ աշխարհը մինչև օրս մեզ պահում է գերության մեջ՝ սիրով դեպի փրկիչ-ռուսները և ատելությամբ՝ թշնամիները:

Այնուամենայնիվ, խորհրդային 70 տարիները մեզ համար ապարդյուն չանցան. մենք ձեռք բերեցինք պետականության փորձ և կայացանք որպես պետական ազգ: Մեզ հաջողվեց կերտել արժեքների մեր համակարգն ու ազգը, որը գիտի աշխատել, ստեղծագործել և պատերազմել²: Այդ ժամանակն ապարդյուն չանցավ նաև Մեծ Եղեռնի ճա-

² Հայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակ հայերն ունեցել են Խորհրդային Միության հերոսների համեմատական կարգով ամենամեծ քանակը, այսինքն՝ ցույց են տվել թշնամուն դիմակայելու և պատերազմելու լուրջ կարողություն:

նաչման համար. հավաքվեցին փաստեր և ամբողջացավ խմբային հիշողությունը, առանձին դրվագներից վերստեղծվեց հրեշավոր հանցագործության ամբողջական պատկերը, ձևավորվեց լուրջ տեղեկատվական հենք ցեղասպանության ճանաչման պայքարի համար: Մեծ ջանքեր գործադրվեցին անմեղ զոհերի հիշատակը հավերժացնելու և հիշատակի սգո օրեր սահմանելու համար այն երկրներում, որտեղ ապրում են հայերը: Կոլեկտիվ հիշողության պահպանմանը նպաստեց նաև կորցրած հայրենիքի տեղանունների վերարտադրությունը բնակության նոր վայրերում:

Մեծ Եղեռնի ճանաչմանն ուղղված պայքարը նոր թափ ստացավ 1965 թվականին, երբ հաջողվեց վերջապես պաշտոնապես նշել ողբերգության կեսդարյա տարելիցը և Երևանում կանգնեցնել զոհերի հուշարձանը:

Մեծ Եղեռնի ճանաչման համար պայքարի ակտիվացման հաջորդ ալիքը կապված է ՀՀ անկախացման հետ: 1991 թ. Հայաստանի Հանրապետությունը ցեղասպանության ճանաչումը հայտարարեց առաջնահերթ նպատակ: Իսկ անկախության հռչակագիրն³ այն հռչակեց որպես պետական քաղաքականության կարևոր հիմնախնդիր: Կարևորություն հաղորդելը ինքնին ակտիվացրեց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը: Սակայն շուտով Թուրքիայի ճնշումը ստիպեց Հայաստանի իշխանությանը հասկանալ, որ անհնար է ցեղասպանության ճանաչման համար մղվող պայքարը համատեղել պետականության կառուցման և Լեռնային Ղարաբաղում ազգային ազատագրման պայքարի հետ: Եվ իշխանությունները գնացին սփյուռքի հետ աշխատանքի բաժանման. սփյուռքը ներկայացվեց որպես ցեղասպանության ճանաչման սուբյեկտ: Ռազմավարական այդ քայլը մի կողմից նպաստեց ցեղասպանության ճանաչման պայքարի ակտիվացմանը, մյուս կողմից էլ հեշտացրեց անկախ պետականության կայացման գործընթացը: Սփյուռքը ակտիվորեն անցավ գործի, ինչը տվեց զգալի արդյունքներ. երկու տասնյակից ավելի երկրներ Մեծ Եղեռնը ճանաչեցին որպես ցեղասպանություն: Սփյուռքը նախաձեռնեց ցեղասպանության զոհերի կորուստների փոխհատուցման պահանջ և շահեց մի շարք դատական պրոցեսներ Թուրքիայի դեմ:

³ <http://www.gov.am/am/independence/>

Շատ չանցած Հայաստանի իշխանությունները ցեղասպանության ճանաչման պահանջը օգտագործեցին որպես Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու միջոց՝ նպատակ ունենալով փոխել վերջինիս դիրքորոշումը դարաբաղյան հարցի կարգավորման գործընթացում: Ավելին, Հայաստանի իշխանությունները Եվրամիությանը թույլ տվեցին այդ գործիքն օգտագործել Թուրքիայի հավակնությունները զսպելու համար:

Ցեղասպանության ճանաչման պահանջի գործիքայնացումը դանդաղեցրեց Մեծ Եղեռնի ճանաչման գործընթացը: Հատկանշական է, որ 2008-2009 թվականներին ոչ մի երկիր չի ճանաչել այդ ցեղասպանությունը: Սակայն 2011 թվականին նկատվեց նոր շրջադարձ: Արգենտինայի դաշնային դատարանը Գրիգոր Հայրապետյանի հայցի հիման վրա որոշում կայացրեց Թուրքիային պատասխանատու ճանաչել Սվասի և Խարբերդի վիլայեթներում ցեղասպանության ժամանակ Հայրապետյանի անհայտ կորած 50 հարազատների ճակատագրի համար: Փաստաթղթերի տասնմեկ-ամյա ուսումնասիրությունից հետո Արգենտինայի դաշնային դատարանը Թուրքիային մեղադրեց այն բանում, որ 1915 թ. այդ երկիրը գիտակցված և սխտեմատիկ կերպով իրականացրել է հայերի ոչնչացման քաղաքականություն: Արգենտինայի դաշնային դատարանի վճռով ամբողջացվեց ցեղասպանության հանցագործության համար դատական հետապնդման մեկդարյա շրջանը, որի սկիզբը դրվել էր 1919 թ. հունիսի 26-ին Թուրքիայի ռազմական տրիբունալի կողմից:

1919 թվականին, Թուրքիայի նոր իշխանությունը, Ահմեդ Իզզեթ փաշայի գլխավորությամբ, ձերբազատվելով երիտթուրքերի ռեժիմից և ցանկանալով խուսափել Անտանտայի երկրների սանկցիաներից, Օսմանյան կայսրությունը պատերազմի մեջ ներքաշելու և հայերի զանգվածային կոտորածը կազմակերպելու համար զինվորական դատարանի առջև կանգնեցրեց երիտթուրքական կառավարության ղեկավարներին ու «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության բարձրաստիճան անդամներին: Դատարանի առջև կանգնեցին կուսակցական պաշտոնյաներ, նախարարներ, զինվորականներ և անձինք, ովքեր մասնակցել էին հանցագործությանը: Դատապարտվեց 31 մեղադրյալ, նրացից տասնմեկը՝ հեռակա կարգով: Չորս հանցագործ դատապարտվեց մահվան, իսկ մնացածները՝ ազատազրկման: Այդպի-

սով, զինվորական տրիբունալը թարմ հետքերով ընդունեց ցեղասպանության հանցագործությունը: Սակայն, լուծելով իրավիճակային խնդիր, զինվորական տրիբունալը գործը ավարտին չհասցրեց: Ցեղասպանության հանցագործության մեջ մեղադրված երիտթուրքական գործիչների զգալի մասը հետագայում հայտնվեց Քեմալ Աթաթուրքի կողքին և հանրապետական Թուրքիայում զբաղեցրեց կարևորագույն պաշտոններ: Ահա թե ինչու զինվորական տրիբունալի որոշումը հանդիսանում է նշաձող նաև ցեղասպանության ուրացման ասպարեզում:

Վերադառնալով Արգենտինայի դաշնային դատարանի վճռին՝ նկատենք, որ այն շեշտադրում է ցեղասպանության հանցագործության համար դատական հետապնդման ու պատժի անհրաժեշտության և անխուսափելիության գաղափարը: Այդ վճիռը վկայում է, որ հարյուր տարի անց Առաջին համաշխարհային պատերազմի գրեթե բոլոր հետևանքները հաղթահարած աշխարհը պատրաստ է շրջել հայոց Մեծ Եղեռնի էջը ևս: Աշխարհը պատրաստ է դրան: Սակայն պատրաստ չէ Թուրքիան:

Թուրքիայի համար 1915 թ. ցրտաշունչ գարունը մնում է անցյալ, որը հարկավոր է մոռանալ: Թուրքիան շարունակում է ջանքեր գործադրել ցեղասպանության ժխտման համար: Բայց մենք XXI դարում ենք, իսկ Թուրքիան հավակնում է դառնալ Եվրամիության անդամ և ռեգիոնալ առաջնորդ: Թվում է, թե այս հանգամանքը պետք է խթաներ Օսմանյան կայսրության ժառանգության քննադատական վերանայումը: Սակայն նման բան տեղի չի ունենում, ավելին, ինչպես ցույց են տալիս իրադարձությունները, կայսրության կողմից կիրառվող դարձ ապրած քաղաքական տեխնոլոգիաներն ու գործիքները այսօր էլ ակտիվորեն օգտագործվում են կայսրության ժառանգորդի՝ ժամանակակից Թուրքիայի կողմից, որը բավականին հեռու է կայսրության ժառանգության քննադատական վերանայումից: Եթե ժամանակ առ ժամանակ Թուրքիան անդադարեցնում է կայսրական անցյալին, ապա միայն այդ կայսրությունը մեծարելու և նրան անփոփոխ հավատարմություն ցույց տալու նպատակով: Այս եզրահանգումը պարադոքսային է թվում, սակայն, դրա արդարացիության մեջ համոզվելու համար, բավարար է անդադարեցնել Թուրքիայի կողմից ցեղասպանության ժխտման գործընթացին: Վերջինիս վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ երկար տարիներ Թուրքիան գտնվում էր ցեղասպանության փաստի ժխտման **առաջին**՝

պատմական ամենգիայի փուլում: Յեղասպանությունը կտրականապես հերքելու հետ մեկտեղ թուրքերը փորձում էին «մաքրել» օսմանյան արխիվները, Արևմտյան Հայաստանի տարածքում ոչնչացնել հայերի հետքերը: Այդ փուլում խոնարհվեցին հայկական եկեղեցիները, չխոնարհվածների վրայից հանվեցին խաչերը, քանդվեցին հայերի շիրմները, պատժվում էր ցեղասպանության մասին ցանկացած հիշատակում: Սակայն աշխարհը հիշում էր Մեծ եղեռնի մասին: Այդ փաստի գիտակցումը Թուրքիային ստիպեց իր ջանքերն ուղղել աշխարհում ցեղասպանության ճանաչման գործընթացի կասեցմանը: Դրանով սկիզբ դրվեց ցեղասպանության ժխտման նոր փուլի, որի նպատակն էր պատմական ամենգիան տարածել ողջ աշխարհում՝ քաղաքական, տնտեսական և դիվանագիտական ճնշման միջոցով: Նման ճնշում է գործադրվել բոլոր այն երկրների վրա, որոնցում բանավեճ է ծավալվել ցեղասպանության ճանաչման հարցի շուրջ: Բազում դեպքերից հիշատակենք ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի միջազգային հարաբերությունների հանձնաժողովի հիշարժան նիստը, որում լուրջ բարոյական փորձության ենթարկվեցին կոնգրեսականները, մասնավորապես նրանք, ովքեր հայտարարեցին, որ չեն կասկածում ցեղասպանության փաստին, սակայն պատրաստ չէին քվեարկել դրա ճանաչման համար՝ ելնելով երկրի քաղաքական շահերից: Խոստում էր նաև 2009 թ. աշնանը Շվեդիայում տեղի ունեցած դեպքը: Այն բանից հետո, երբ շվեդական Ռայխստագն ընդունեց հայերի, ասորիների և Պոնտոսի հույների 1915 թ. ցեղասպանությունը, Թուրքիան լուրջ բարոյա-քաղաքական ճնշումների ենթարկեց օրենսդիրներին: Գործի դրվեցին ճնշման բոլոր հնարավոր լծակները, կիրառվեց «ուժի իրավունքը», որը յուրահատուկ տեղ է զբաղեցնում ցեղասպանության ժխտման երկրորդ փուլի զինանոցում:

«Ուժի իրավունքի» կիրառման վառ օրինակ է Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարության վերաբերմունքը Արգենտինայի դաշնային դատարանի նկատմամբ: Դատավճռից ամիջապես հետո Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությունը մեղադրեց դատարանին չհիմնավորված որոշում կայացնելու մեջ և սպառնաց, որ «այդ որոշումը կհեղինակագրկի արգենտինյան դատարանը»⁴: «Ուժի իրավունքը» կիրառվում է ոչ միայն ցեղասպանությունը ճանաչած ու ճանաչող

⁴ <http://www.genocide-museum.am/eng/14.04.2011.php>

երկրների նկատմամբ, այլև Հայաստանի: Սակայն, եթե առաջինների դեպքում ուժի կիրառումը քողարկվում է շահերի և օգուտների մասին թափանցիկ ակնարկներով, ապա Հայաստանի դեպքում «ուժի իրավունքը» ձեռք է բերում յուրահատուկ նշանակություն՝ արտահայտվելով ինչպես իր օբյեկտիվ, այնպես էլ սուբյեկտիվ ձևերով: Նշեմ, որ ժամանակակից միջազգային հարաբերությունների էթիկան բռնության շարքին է դասում «ոչ միայն այն հանցագործությունները, որոնք օբյեկտիվորեն զրկում են կյանքից, առողջությունից կամ ունեցվածքից, այլև նրանք, որոնք հանգեցնում են ինքնության քայքայմանը»: Հետևաբար, եթե հիմնվենք ժամանակակից միջազգային հարաբերությունների բարոյական վերոհիշյալ սկզբունքի վրա, ապա ուժային ճնշում են Թուրքիայի ոչ միայն այն գործողությունները, որոնք նպատակ ունեն թուլացնելու մեր պետությունը, այլև բոլոր ոտնձգությունները մեր ինքնության նկատմամբ: Ըստ իս, Թուրքիայի կողմից գործադրվող բացահայտ ուժային ճնշման հետ համակերպվելը և դա անպատասխան թողնելն առաջացնում է հեռավոր, սակայն իրական զուգահեռներ 1915 թ. ցրտաշունչ գարնան հետ...

Սակայն վերադառնանք ցեղասպանության ժխտման երկրորդ փուլին, ի մասնավորի այն ճնշմանը, որը գործադրում է Թուրքիան՝ պահանջելով չեղյալ համարել ցեղասպանության ճանաչման մասին նախկինում ընդունված որոշումները: Հատկանշական է Արգենտինայի օրինակը, որը 2007 թ. ճանաչել է ցեղասպանությունը: Որոշումը չեղյալ համարելու Թուրքիայի պարտադրանքի փորձերը միայն ամրապնդեցին ճանաչման դիրքորոշումը և վրդովեցրին արգենտինական հասարակությանը: Մինչև օրս Թուրքիայի փորձերը՝ ողջ աշխարհին ներարկել պատմական ամենեզիան, չեն հասել իրենց նպատակին. ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը շարունակվում է: Սակայն այդ ջանքերն ու ժխտման փաստը անհետևանք չի մնում նաև թուրքական հասարակության համար: Այն ներսից քայքայում է սոցիալական համախմբվածության հիմքերը ու ձևավորում ինքնության ճգնաժամ: Վերջինիս մասին են վկայում իրենց՝ թուրքերի կողմից իրականացված սոցիոլոգիական հետազոտությունների արդյունքները: Դրանք փաստում են, որ երկրի բնակչության կեսն իրեն չի նույնականացնում թուրք ազգության հետ: Այլ կերպ ասած, Թուրքիայում առկա է ինքնության վերափմաստավորում: Դրանում կարևոր դեր են խաղացել այն մտավո-

րականները, ովքեր դիմել են պատմության էջերին՝ 1915-ի Մեծ Եղեռնի դեպքերը հասկանալու համար: Հասարակության վերին շերտերում ծավալված այս գործընթացը սկզբում վերնախավային էր: Բայց հետզհետե այն արձագանք ստացավ թուրք հասարակության միջին և ստորին շերտերում՝ բացահայտելով կամ հայտնաբերելով ցեղասպանության՝ նախկինում անտեսանելի զոհերին, ովքեր ճակատագրի բերումով մնացել էին Թուրքիայում: Հասարակ թուրք մարդիկ մի օր հանկարծ հայտնաբերեցին, որ իրենց տատերը, մայրերը և կամ այլ մոտ բարեկամները պատկանում են այլ, ծայրայլ հավատի և ազգության⁵:

Թուրքական հասարակության մեջ ինքնության վերաիմաստավորումն այսօր ուժգնանում է սոցիալական շարժումների ձևով, որոնք սկիզբ են առնում ցեղասպանությունից: Մասնավորապես խոսքը իսլամացված հայերի շարժման մասին է, ովքեր, հայտնաբերելով իրենց իրական էթնիկությունը, դիմում են դատարաններ՝ պահանջելով վերադարձնել իրենց անունները և փոխել կրոնը: Թուրքական մամուլի փաստամամբ, իսլամացված հայերի շարժումը ձեռք է բերում ուժ և ինստիտուցիոնալ այնպիսի ձևեր, ինչպիսին է, օրինակ, դերսիմ-հայերի միությունը⁶: Ստացվում է, որ չճանաչված ցեղասպանությունը ճեղքում է թուրք հասարակությունը և ինքնությունը: Այն արդեն մարդկանց մոտ կասկած է սերմանել առ այն, որ հեռավոր 1915-ին ինչ-որ բան այնուամենայնիվ տեղի է ունեցել... Կարելի է կանխատեսել, որ շուտով կինչի նաև այն հարցը, թե «կոնկրետ ի՞նչ է տեղի ունեցել»: Հրանտ Դինքն իր ողբերգական մահով նպաստեց պատմական ամենեզիայի թանձր մշուշի ցրմանը: Թուրքական հասարակությունը, հաղթահարելով վախը, բարձրաձայնեց, որ Դինքի փոխարեն կգան քաղաքացիների նոր սերունդներ, որոնք կցանկանան իմանալ պատմական ճշմարտությունը: Այսպիսով, Մեծ Եղեռնի ճանաչման միջազգային

⁵ Ինքնության ճգնաժամի վերաբերյալ ապացույցների համայնապատկերում հատկանշական են «մեղադրանքները», որոնք ուղղված են հայտնի քաղաքական և հասարակական գործիչներին. իբրև թե նրանք հայերի որդիներ են...

⁶ Դերսիմ-հայերի միությունն օգնում է իսլամացված հայերին բացահայտել իրենց իրական էթնիկությունը, սովորել լեզուն ու ծանոթանալ հայկական մշակույթին և արժեքային համակարգին: Այն գործում է Թենսիլի հայկական գավառում: Տե՛ս հարցազրույց՝ Sidar'a Yumlus'a. «I have a long way to pass in search of my identity», (http://www.armenianow.com/features/26102/islamized_hidden_armenians_turkey):

ճնշման, ինչպես նաև սեփական ներքին ազդակների ներքո հասունացող թուրք հասարակությունն անցավ Մեծ Եղեռնի ընդունման ճանապարհի իր սկզբնամասը. հաղթահարեց մոռացության փուլը և ցանկանում է իմանալ ճշմարտությունը ցեղասպանության մասին: Թուրք հասարակությունը շարժվում է իր հետագծով, որը տարբեր է իշխանությունների հետագծից: Իշխանությունները չեն շտապում ճանաչել ցեղասպանությունը՝ վախենալով ինքնության ճգնաժամի խորացումից և ենթադրելով, որ Թուրքիան այսօր պատրաստ չէ առերեսվել պատմության հետ և բարոյական գնահատական տալ մի հանցագործության, որն իրականացվել է տոտալիտար կայսրության կողմից: Թուրքիայի իշխանությունները չեն շտապում, քանի որ նրանց ժամանակ է հարկավոր, որպեսզի հասարակությանը հոգեբանորեն նախապատրաստեն անհամատեղելի պատկերները դժվարին գործին համատեղելու համար: Համաձայնենք, որ իրոք դժվար է համատեղել «հզոր» օսմանյան կայսրության կերտած լուսավոր կերպարը նրա անփառունակ գործերի դժգույն կերպարի հետ: Ի վերջո, իշխանություններին ժամանակ է հարկավոր, որպեսզի ստեղծվեն նոր առասպելներ հների փոխարեն: Այս նպատակով Թուրքիան հետաձգում է ցեղասպանության ճանաչումը և բացում է ժխտման գործընթացի նոր փուլ:

Ցեղասպանության ժխտման տրամաբանության և փաստարկման վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Թուրքիան արդեն թևափոխել է ժխտման նոր՝ երրորդ փուլը, որում հիմնական զենքը փաստերի և թվերի նենգափոխումն է լինելու: Սոցիոլոգիապես ամեն ինչ ճիշտ է. Թուրքիան հաղթահարել է պատմական ամենեզիայի և ցեղասպանությունը կտրականապես ժխտելու շրջանը: Դրանից հետո պետք է գար հանցագործության էության նենգափոխման փուլը: Սոցիոլոգիայի կանոններին համապատասխան, հանցագործության փաստը ժխտելուց հետո գալիս է դրա էությունը նենգափոխելու փուլը: Սա նշանակում է, որ Թուրքիան վիճարկելու է ոչ թե հանցագործության բուն փաստը, այլ դրա որակումը: Հերևաբար մենք պետք է պատրաստ լինենք, որ Թուրքիան օրերից մի օր կընդունի հայերի զանգվածային սպանությունների փաստը՝ ասելով, որ պատերազմական այն ժամա նակահատվածում իսկապես հայեր են սպանվել, սակայն դա ցեղասպանություն չէր: «Մենք պետք է հասկանանք հայերի հետ կատարվածի զգայական ասպեկտը,- հայտարարել է Թուրքիայի արտաքին գոր-

ծերի նախկին նախարար, այժմյան վարչապետ Ահմեդ Դավութթոլուն, - սակայն նրանք նույնպես պետք է հարգեն մեր անցյալը: Օսմանյան կայսրությունը ծնկի էր եկած, բոլոր կողմերում տեղի էին ունենում ցավալի իրադարձություններ: Սա վերաբերում է ոչ միայն հայերին, այլև բոլոր ազգային փոքրամասնություններին»: Կարծում եմ, այս միտքը արտասանվել է, որպեսզի կասկածի տակ դրվի հանցագործության ցեղասպան բնույթը և այն ներկայացվի իբրև պատերազմական ժամանակաշրջանի սովորական իրադարձություն: Այս նենգափոխությունն իրականացնելու համար Թուրքիան այսօր ապավինում է պատմաբանների մասնակցությանը: Սակայն, ինչպես կարծում էր հայտնի սոցիոլոգ Պիտիրիմ Սորոկինը, «ոչ թե նախնիներն են, այլ ժամանակակիցներն են պատմության լավագույն վկաներն ու դատավորները» (Сорокин, 1998, 31): 1915 թ. ողբերգության ականատեսների կողմից թողած փաստերը բավարար են, որ, ըստ «Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի», 1915 թ. իրադարձությունները որակվեն որպես ցեղասպանություն, և տրվի դրանց իրավական գնահատականը: Հետևաբար, եթե Թուրքիան իսկապես ցանկանում է պաշտպանել երկրի ներկայիս սերնդի՝ առանց մեղքի զգացման ապրելու իրավունքը, և ձերբազատվել հայերի և այլ քրիստոնյաների նկատմամբ կատարած հանցագործության համար կոլեկտիվ պատասխանատվությունից, պետք է դիմի ոչ թե պատմաբաններին, այլ Միջազգային դատարանին և միջազգային իրավունքի փորձագետներին: Սակայն Թուրքիան դա չի անում՝ հույս ունենալով, որ ցեղասպանությունը վերապրածների սերունդը կանցնի կգնա, ցավը կմեղմանա, ու կփակվեն դեպի զոհերի հուշարձաններ տանող արահետները: Սակայն այդ հույսերը սին են, հայերը չեն մոռանալու իրենց հայրերի ու պապերի վերապրածը, իսկ ցեղասպանության ոճրագործությունը չունի վաղեմության ժամկետ, հետևաբար Մեծ Եղեռնը որպես ցեղասպանություն ճանաչելու ժամանակը չի սպառվելու: Ժամանակն իրոք արագ է ընթանում, լրանում է Մեծ Եղեռնի հարյուրերորդ տարելիցը: Արդեն չկա պատճառ անվերջ սպասելու Թուրքիայի՝ այդ հանցագործությունն ընդունելու պատրաստակամությանը: Ստեղծված են բոլոր պայմանները, որ Մեծ Եղեռնի ճանաչումը որպես ցեղասպանություն դառնա իրականություն: Մասնավորապես,

անվրեպ կերպով գործում է «Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան»⁷, աշխարհում կուտակվել է ցեղասպանության ճանաչման ու դրա հետևանքների հաղթահարման բավարար փորձ, փորձարկվել է կոլեկտիվ մեղքի հարցի լուծման մոդելը: 23 երկիր, 15 հեղինակավոր միջազգային կազմակերպություններ, ԱՄՆ 43 նահանգ 1915 թվականի Մեծ Եղեռնն արդեն որակել են որպես ցեղասպանություն⁸: Մեծ Եղեռնի ճանաչում են պահանջում ոչ միայն Հայաստանն ու հայկական սփյուռքը, այլև քաղաքակիրթ աշխարհը: Ճանաչման գործընթացն արդեն դուրս է եկել հայ-թուրքական հարաբերությունների շրջանակներից: Այն ամբողջությամբ տեղավորվում է ցեղասպանությունների կանխարգելմանն ու դրանց հետևանքների հաղթահարմանն ուղղված միջազգային հեղինակավոր շարժման մեջ: Ճանաչման գործընթացը սնուցվում է ոչ միայն հայկական, այլև ցեղասպանության զոհ դարձած մյուս ազգային փոքրամասնությունների էներգիայով: Սակայն Թուրքիան, հետևելով ժխտման ներկայիս փուլի տրամաբանությանը, ստեղծում է նոր առասպելներ ու նենգափոխում է փաստերը: Դրա համար ակտիվ կերպով կիրառվում է «նեոսմանիզմի» տեսությունը⁹, որը թույլ է տալիս Թուրքիային վերադառնալ հետկայսերական ինքնազմայման փուլին և ամրապնդել «հզոր անցյալի» կերպարը, որպեսզի նորովի գրվի գաղութային ժամանաշրջանի պատմությունը, և իրականացվեն կայսերական ոչ ամբողջությամբ իրականացված հավակնությունները: Մեծ Եղեռնը չի տեղավորվում այդ «նոր պատմության» էջերում: Այսօր Մեծ Եղեռնի ճանաչման գործընթացը կախված է այն բանից, թե ինչպես է ընթանում ժխտման գործընթացը, և եթե, հետևելով ժխտման ներկայիս փուլի տրամաբանությանը, Թուրքիան շարունակի նենգափոխել փաստերն ու հերքել հանցագործության էությունը, ապա մեզ ոչինչ այլ չի մնում, քան դիմել Միջազգային դատա-

⁷ http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/genocide.shtml

⁸ <http://www.genocide-museum.am/eng/states.php>

⁹ Նեոսմանական ուսմունքը, որը գաղափարախոսեցնում և հերոսացնում է կայսերական գործունեությունը, արտաքին քաղաքականության ծավալման գեղք է: Սակայն այն բազմաֆունկցիոնալ է և ծառայում է ցեղասպանության ժխտմանը, ինչպես նաև ավելի բարդ նպատակներին, մասնավորապես Եվրոպայի և Թուրքիայի միջև բարդ հարաբերությունների լուծմանը, որոնց հիմքում ընկած է լուրջ կոնֆլիկտ:

րան՝ ցեղասպանության ճանաչման հայցով: «Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի» IX հոդվածն ասում է. «Կողմերի միջև վեճերը տվյալ կոնվենցիայի մեկնաբանման, կիրառման կամ իրականացման հետ կապված, ներառյալ վեճերը այս կամ այն պետության կողմից ցեղասպանության կամ III հոդվածում թվարկված այլ գործողությունների իրականացման համար պատասխանատվության ենթարկման պահանջը փոխանցվում է Միջազգային Դատարան՝ կողմերից յուրաքանչյուրի պահանջով»: Հետևաբար, ցեղասպանության ճանաչման հետագա ընթացքը և մեր գործողությունները կախված են այն բանից, թե կհասկանա՞րք Թուրքիան հայտնի ճշմարտությունը, որ պատմական անցյալն իբրև ինքնության և զարգացման աղբյուր ունի երկակի բնույթ. այն կարող է ծառայել որպես հայելի, որը լիցք է տալիս թռիչքի համար, և հակառակը՝ դառնալ թռիչքը արգելակող կապանք: Այժմ Թուրքիան փորձում է լիցք ստանալ կայսերական անցյալից՝ անտեսելով, որ չճանաչված Մեծ Եղեռնը կասեցնելու է առաջընթացն ու թռիչքը: Միայն ճշմարտության ընդունումն ու զղջումը կօգնեն Թուրքիային ձերբազատվել հանցագործության կապանքներից և պարզել թևերը: Ակնհայտ է նաև, որ ժամանակը արագ է սլանում, հայերի համբերատարությամբ ու հույսով սպասելու տարբերակը իր տեղը հետզհետև զիջում է Մեծ Եղեռնը որպես ցեղասպանություն ճանաչելու հայցով Միջազգային դատարան դիմելու թափ առնող այլընտրանքային տարբերակին: Լսվում է նաև հանրահայտ «Ի գործ» կանչի դղրդյունը:

100 տարի անց. հայոց պետականությունը
ոցիլոգիական չափումներում: Գիտ. հոդ.
Ժող., 2015, էջ 75-88

**Новые перипетии армянской миграции: кумулятивная
причинность и возможные последствия**
**Հայկական միգրացիայի նոր վայրիվերումները.
ամբողջական պատճառները և հնարավոր հետևանքները**
**New twists of Armenian migration: accumulative causation
and the possible consequences**

На протяжении последних двух десятилетий Армения перевидела все виды миграций, с их особенностями и последствиями. Чтобы представить суть, масштабы и причины миграционных потоков, вместившихся в этот исторический период, достаточно вспомнить, что за этот период в страну иммигрировали 420 тысяч беженцев из Азербайджана и других стран бывшего СССР, оказавшихся вовлеченными в вооруженные конфликты. Второй поток беженцев принес в страну десятки тысяч этнических армян из конфликтных зон Ближнего Востока. Армения оказалась свидетелем перемещения значительных масс населения: более 72 тыс. человек были перемещены во внутренние районы из пограничных районов страны¹⁰. Десятки тысяч экологических мигрантов, покинув места своего постоянного проживания после Спитакского землетрясения, переместились в иные населенные пункты страны¹¹. Активизировалась внутренняя миграция: жители горных и предгорных сел стали в массовом порядке переселяться в равнинные города и села. В то же время из страны эмигрировало по разным оценкам от 700 до 1.200 тыс. человек. Этот поток унес из Армении более миллиона вынужденных трудовых мигрантов. Таким образом, Армения на протяжении последних двух десятилетий, с одной стороны, выступала как страна-донор, поставляющая трудовых мигрантов рынкам рабочей силы различных стран, с другой – как реципиент потоков вынужденных мигрантов. Столь активные

¹⁰ См. В. Ходжабекян. Воспроизводство и перемещения населения Армении в XIX-XX веках, на пороге XXI века. Ереван. Издательство «Гителик» НАН Армении, 2002, на армянском языке.

¹¹ См. Материалы Конференции по беженцам и перемещенным лицам в СНГ. Женева, Швейцария, 30-31 мая 1996 г., а также данные Агенства по миграции при Министерстве территориального управления Республики Армения.

миграционные процессы развертывались на фоне относительно небольшой численности населения¹² значительная часть которого оказалась вовлеченной в миграционные и околومиграционные процессы, будь то в качестве непосредственных участников или реципиентов позитивных и негативных последствий миграции. Миграционные процессы изменили страну и армянское общество, превратив их в лабораторию для изучения причин и последствий миграции. Такой лабораторией естественно не могли не воспользоваться исследователи социальных процессов, рьяно взявшиеся за изучение различных аспектов проблемы миграции и посвятившие ей множество работ. В последних на основе богатого статистического материала проведен подробный анализ объемов, направлений и структуры миграционных потоков, а также обусловивших их факторов. Однако несмотря на значительное число работ, миграционные процессы в Армении продолжают оставаться не до конца изученными, в частности, не измерен потенциал миграции, не сделаны заслуживающие доверия подсчеты приобретений и потерь от миграции, не даны близкие к реальности прогнозы миграции, не воссоздана целостная картина армянского общества как миграционного. Наличие такого числа белых пятен продолжает поддерживать актуальность миграционных исследований. Данная статья также посвящена проблеме миграции. В ней прослеживаются последние перипетии армянской миграции, предлагается новое объяснение причин роста уровня наполненности ранее относительно стабильного потока вынужденных мигрантов из Армении, рассматриваются возможные последствия наблюдаемого роста.

Для анализа отмеченных аспектов проблемы миграции исходной точкой служит приведенная ниже динамика миграционных показателей (см. Таблицу 1).

¹² Согласно официальным данным переписи населения СССР 1989 года численность населения Армении на январь 1989 г. составляла 3305 тысяч. человек. – demoscope.ru/weekly/2003/0131/analit06.php

Динамика показателей миграции в Армении¹³

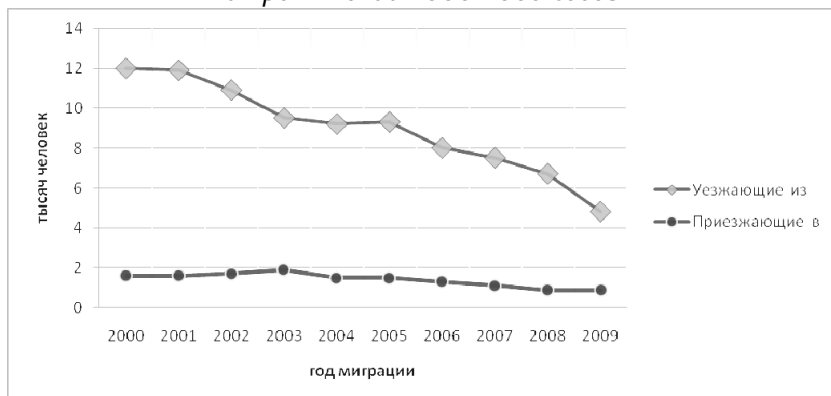
Таблица 1

Годы	Эмигранты (тыс. чел.)	Иммигранты (тыс. чел.)	Сальдо миграции (тыс. чел.)
2000	12	1.6	-10.4
2001	11.9	1.6	-10.3
2002	10.9	1.7	-9.2
2003	9.5	1.9	-7.6
2004	9.2	1.5	-7.7
2005	9.3	1.5	-7.8
2006	8	1.3	-6.7
2007	7.5	1.1	-6.4
2008	6.7	0.9	-5.8
2009	4.8	0.9	-3.9

Как показывают данные Таблицы, на протяжении первого десятилетия XXI века сальдо миграции в Армении продолжало оставаться стабильно минусовой величиной. Максимального значения эта величина достигла в двухтысячном году. После этого разница уехавших и приехавших в страну неуклонно уменьшалась и достигла минимального значения в 2008 году. Сегодня разница между числом уехавших и приехавших вновь проявляет тенденцию к росту. Чтобы понять причины такого негативного поворота в поведении сальдо миграции придется пойти традиционным путем, т.е. проследить поведение иммиграционного и эмиграционного потоков за изучаемый период времени. Для этого построим кривые динамики потоков уезжающих из Армении и приезжающих в Армению в течение рассматриваемого периода (см. график 1).

¹³ Данные Национальной статистической службы Армении // Статистический ежегодник Армении, 2006, с. 44 (за 2000-2004 гг.); 2010, с. 45 (за 2005-2009 гг.).

*Потоки уезжающих из Армении и приезжающих в Армению
на протяжении 2000-2009 годов¹⁴*

Как видно из графика, поток уезжающих из Армении на протяжении первого десятилетия XXI века не скудел, хотя в 2005-2009 годах проявлял тенденцию к обмелению. Но эта тенденция продержалась только до 2009 года, а после этого уровень наполненности потока уезжающих из страны вновь поднялся. За отсутствием данных этот негативный поворот в динамике потока уезжающих из Армении не изображен на графике. Однако он подтверждается данными электронной системы учета пассажиропотоков Службы Национальной безопасности РА, которая в конце сентября 2011 года зафиксировала существенное увеличение разницы между числом международных пассажиров, въехавших в страну и уехавших из нее. Эта разница в течение первых девяти месяцев с января по сентябрь 2011 года составила 89,8 тыс. человек, что на 11 процентов, или на 9,8 тыс. человек выше показателя 2010 года¹⁵.

Что же касается потока приезжающих в Армению, то он продолжал оставаться стабильным на протяжении всего рассматриваемого

¹⁴ График построен на основе данных Национальной Статистической Службы Армении, взятых из Статистических Ежегодников 2006-2010 гг. (см. www.armstat.am)

¹⁵ Данные электронной системы учета передвижений пассажиропотоков службы Национальной безопасности Армении

периода. Согласно данным национальной статистической службы Армении, поток приезжающих приносил в страну ежегодно несколько десятков тысяч лиц армянской национальности, в числе которых было немало:

- богатых людей армянского происхождения, переезжающих в Армению из стран бывшего СССР, ввиду трудностей и бесперспективности жизни в местах проживания. Они приезжали в Армению либо для оседания, либо для создания плацдарма для будущего переезда, порой они переносили часть своего капитала с целью обезопасить будущее своей семьи;

- этнических армян из стран Ближнего Востока (Ирака, Сирии, Ливана), а также Ирана, приезжающих в Армению в поисках благоприятных условий и безопасной жизни¹⁶;

- новых репатриантов из стран Европы и Америки;
- групп приезжающих из Нагорного Карабаха. При этом, если в конце 80-ых и в начале 90-ых поток из Нагорного Карабаха нес в Армению в основном представителей бедных слоев населения и беженцев, то за последние годы в потоке мигрантов из НКР увеличилась доля состоятельных людей и бизнесменов. Среди переселенцев из НКР сегодня немало представителей карабахской элиты, занимающихся политикой и научно-преподавательской деятельностью.

Значительную часть потока приезжающих в Армению составляют возвращающиеся мигранты. В соответствии с данными социологических исследований, поток возвращающихся мигрантов в основном не сет мигрантов, ранее уехавших из Армении в поисках работы и счастья. Отметим, что среди возвращающихся мигрантов немало:

1. мигрантов, преуспевших в странах приема, но возвращающихся в Армению в новом качестве и с новыми возможностями;

2. мигрантов, не сумевших и не имеющих надежды устроиться в странах приема;

3. бедолаг, которые в силу каких-либо причин оказались депортированными из стран приема.

¹⁶ Отметим, что специальных исследований, которые дали бы возможность описать миграционные потоки этнических армян из этих стран, на сегодняшний день нет.

Поток имигрировавших в Армению в течение последних десяти лет был довольно стабильным по наполненности и этническому составу. Это еще более подтверждает мнение, что произошедшие за последний год изменения кривой сальдо миграции были обусловлены преимущественно возрастанием уровня наполненности потока уезжающих из Армении. Отмечу, что этот факт в последнее время стал предметом серьезной обеспокоенности армянской общественности, которая потребовала объяснений, а также действий. Но объяснения не последовали, а власть не нашла ничего лучшего, чем отрицать существование самого факта увеличения числа уезжающих из страны и сделать труднодоступными и малосопоставимыми данные о миграции. Исследователи также предпочли воздержаться от объяснений по той простой причине, что неоклассический экономический подход, которым подавляющее большинство исследователей продолжает оперировать при анализе миграции по сей день, не дает возможности объяснить новый негативный поворот в динамике потока уезжающих из страны. Этот подход не в состоянии что-либо объяснить в условиях отсутствия видимых перемен в экономических факторах. А сегодня мы имеем дело именно с таким случаем, поскольку за исследуемый период времени, судя по статистическим данным и заявлениям государственных мужей, в Армении не произошло существенных экономических перемен в худшую сторону, не наблюдалось существенного улучшения условий жизни или оплаты труда также у ее миграционных партнеров.

Возникает вопрос: почему же изменилось поведение потока уезжающих из Армении? В рамках неоклассического экономического подхода на этот вопрос трудно ответить. Поскольку этот подход исходит из того, что миграция является сугубо экономическим явлением, а мигранты являются рациональными акторами, основывающими свои решения на расчетах прибыльности того или иного начинания. Неоклассический экономический подход объясняет миграцию существующими различиями между предложением и спросом на рабочую силу в различных странах, полагая, что при значительных страновых различиях в условиях жизни и оплаты труда, трудовой люд мигрирует из одной страны в другую, стремясь получить более высокую цену за свой товар. Неоклассический экономический подход также предполагает, что миграция укладывается в рамки стратегии домашних хозяйств, стремящихся с помощью мигрирования одного из своих

членов увеличить доходы домашнего хозяйства и минимизировать экономические риски, связанные с рыночными отношениями. Именно в рамках семейной стратегии получают объяснение денежные трансферты вынужденных мигрантов, направляющих немалые материальные средства из стран пребывания на родину, с тем, чтобы помочь своим семьям выжить в непростое время. Таковы возможности неоклассического экономического подхода, который позволил исследователям идентифицировать причины армянской миграции первого десятилетия периода независимости и представить ее как ответ на высокую стоимость жизни, нехватку рабочих мест, дешевизну рабочей силы и распространенность коррупции в стране, исходя из предположения, что коррупция стимулировала уход из Армении предпринимателей и производственного капитала. Таким образом, оперирование неоклассическим экономическим подходом помогло исследователям раскрыть причины вынужденной трудовой миграции первого десятилетия периода независимости как явления, обусловленного экономическими факторами, и часть экономической стратегии домашних хозяйств, стремящихся выжить в условиях экономического коллапса. Однако жизнь показала, что обусловленность преимущественно экономическими факторами была релевантна лишь для миграции первого десятилетия периода независимости. Во втором десятилетии периода независимости динамика миграционной деятельности армянского населения перестала укладываться в прокрустовое ложе экономических объяснений. Для ее объяснения исследователям придется расширить границы исследовательского поиска и преодолеть узость экономического подхода, использованием всего разнообразия подходов, выработанных в социологии миграции. Отметим, что сказанное вовсе не означает полного дезавуирования экономических объяснений, которые продолжают и сегодня быть релевантными для объяснения миграционной активности жителей горных и предгорных районов Армении, где уровень бедности достаточно высок. Сказанное лишь подтверждает, что экономическое объяснение не может пролить свет на факт ополнобления потока уезжающих из страны, равно как и на причины повышения уровня миграционной активности молодежи, а также представителей обеспеченных слоев населения, для которых эмиграция перестала быть деятельностью во имя поиска хлеба насущного или частью семейной стратегии. Сказанное лишь утверж-

дает, что динамическая миграционная реальность Армении подвергла сомнению универсальность и самодостаточность неоклассического экономического подхода и продемонстрировала, что изменения миграционных показателей могут происходить в условиях неизменности и не в связи с экономическими факторами. Поэтому исследователям миграционных процессов Армении сегодня ничего не остается делать, как отказаться от абсолютизации неоклассического экономического подхода и признать, что современная армянская миграция является сложным социальным явлением, перетерпевающим влияние совокупности разнотипных факторов. Такое признание на деле означает, что исследователи должны будут действовать в соответствии с теорией кумулятивной причинности миграции шведского исследователя Гуннара Мюрдаля, обратившего внимание на недостаточность экономического объяснения миграции и эвристических возможностей применения к анализу миграции социально-сетевого и структурно-исторического подходов. Попробуем продемонстрировать эти возможности.

Учитывая, что при анализе миграции наиболее часто говорят об исторических корнях этого явления, применим к анализу современной армянской миграции структурно-исторический подход, который показывает, что в течение веков поколения армян использовали миграцию для ответа на сложные проблемы непростого существования в условиях отсутствия собственной государственности и зажатости между империями. Армяне продолжали эксплуатировать модель трудовой миграции и следовать традиции мигрирования и в советское время. В 70-ых годах XX века по данным социологического исследования сезонной миграции, предпринятого известным демографом Арменом Карапетяном, из Армении ежегодно более 75 тыс. мигрантов уезжали на сезонные работы и заработки в Россию. Распад СССР, изменивший образ мира, не отменил приверженности нашей нации к традиции миграции. Скорее наоборот: распад империи сделал вынужденную миграцию армян массовым явлением: сотни тысяч людей вовлеклись в активную миграционную деятельность. Это позволяет утверждать, что армяне как периферийная нация за все периоды своей долгой истории, и в том числе и за время существования советской империи и даже после ее распада, продолжали посылать своих представителей в качестве мигрантов в лоно тех наций, с которыми они имели исторические связи и отношения. Тем самым, армяне как бы расширяли и

продолжают расширять пределы своей страны, ставшей за последнее время такой маленькой...

С этой точки зрения современный взрыв миграционной активности наших соотечественников тесно связан с распадом советской империи. Как и во всех других случаях распада империи, распад советской империи привел в миграционное движение массы старой элиты и групп населения, связанных с метрополией культурными и социальными узами. После распада империи на постсоветском пространстве уходящая метрополия потянула за собой группы населения, связанные с ней тесными узами. Одновременно распад советской империи раскрыл перед мигрантами врата многих стран мира и дал возможность реализоваться накопленному в стране потенциалу миграции.

Однако влияние культурно-исторических факторов этим не исчерпывается, ибо в нашем случае следует говорить также об иных исторических корнях традиции мигрирования, которая действительно уходит в глубь армянской истории и прежде всего в факт насильственного лишения армян Родины во время геноцида 1915-1923-гг. Именно вследствие геноцида для армян на протяжении многих десятилетий родиной оставалась «Страна» («Еркир»), которой они лишились. Можно предположить, что факт потери исторической родины лежит в основе отчужденности от современной родины, отчужденности, ослабившей узы, привязывающие армянина к своей стране. Закреплению этой традиции, по-видимому, способствовало также психологическое умение армян успешно адаптироваться в инонациональной среде и поддерживать свою идентичность в условиях диаспорального существования. Однако значение факторов отчужденности и навыка диаспорального существования нельзя преувеличивать, поскольку они могли быть и явились не более чем мотиваторами миграционного поведения. Указание на эти мотиваторы лишь дополняет картину феномена повышенной миграционной мобильности населения Армении и традиции покидания страны. Таким образом, приходится заключить, что использование миграции как средства разрешения проблем не является новым, а мигрирование стало чертой образа жизни армян, т.е. приобрело силу культурной традиции, закрепленной многовековой миграционной практикой.

Таково заключение, сделанное из структурно-исторического анализа армянской миграции. И хотя это заключение ни на йоту не приближает нас к пониманию причин последних перипетий армянской миграции, оно важно, поскольку указывает на культурный характер миграции, а также обосновывает необходимость продолжения исследовательского поиска с целью нахождения тех сравнительно новых событий, которые могут объяснить наблюдаемое наполнение потока уезжающих из Армении.

Насколько нам известно, новыми в числе событий, которые были способны поднять уровень наполненности потоков уезжающих из нашей страны за рассматриваемый период времени, были нововведения в миграционной политике стран Совета Европы, а также недавние перемены в миграционной политике России. Это дает основание для предположения, что именно в этих нововведениях следует искать причины ополнолюдения потоков уезжающих из Армении. Чтобы проверить насколько это предположение близко к истине, рассмотрим особенности новой европейской миграционной политики, которая отличается прежде всего тем, что основана на защите прав мигранта и формируется в значительной мере под влиянием основополагающих потребностей рынков труда и образования. Она целенаправлена на увеличение числа циркулярных и высококвалифицированных мигрантов в европейские страны. Рычагами новой европейской миграционной политики служит предоставление выпускникам иностранных вузов более благоприятных возможностей для трудоустройства в странах приема. Для достижения этой цели европейские страны, заинтересованные в получении высококвалифицированной рабочей силы, значительно облегчили условия адаптации и устройства мигрантов, а студентам университетов предоставили преимущественное право обоснования в странах. Учеба и студенчество получили статус одного из четырех законных способов прибытия в страну. В результате ввода в действие столь эффективных рычагов привлечения мигрантов, новая европейская миграционная политика привязала миграцию к потребности рынков труда и образования, а также внесла существенные коррективы в структуру и в механизм действия притягивающих факторов, усилив их детерминирующее воздействие на поведение молодых

мигрантов. В результате такой модификации притягивающие факторы перестали быть привязанными к отдельным странам и характеризуют скорее цивилизационные пространства или союзы государств, предоставляющих молодым более благоприятные образовательные и трудовые возможности. Влияние новой европейской миграционной политики ощущается во всех странах Центральной и Восточной Европы. Отметим, что благодаря этим нововведениям удалось внести существенные перемены в возрастную и образовательную структуру миграционных потоков, увеличить удельный вес молодых, а также хорошо образованных мигрантов в Европу. В странах-донорах это нововведение отозвалось увеличением числа молодых и хорошо образованных эмигрантов.

Армения не избежала и не могла избежать влияния новой европейской миграционной политики, ибо связана с Европой тесными узами и входит в зону действия социальных сетей и западных организаций, организующих эмиграцию значительной части молодых людей, желающих получить образование на Западе. Армения включена в Болонский процесс, формирующий единое образовательное пространство. Действие столь эффективных рычагов притягивания молодых мигрантов могло и, скорее всего, сыграло свою роль в существенном увеличении числа молодых эмигрантов, которые составляют сегодня примерно одну десятую часть мигрантов из Армении. Отметим также, что последствия европейской новой миграционной политики не ограничиваются увеличением удельного веса молодых мигрантов. К числу последствий также следует отнести то, что молодежная миграция как социально-экономическое и культурно-психологическое явление перестало быть частью семейной стратегии и скорее является органической частью жизненного стиля и стратегии самих молодых мигрантов. Как показало социологическое исследование молодежной миграции, проведенное в 2008 году Лабораторией социологических исследований ЕГУ, лишь одна треть молодых мигрантов в своих решениях относительно миграции учитывала стратегию семьи, только 10% молодых мигрантов мигрировали с семьей, и лишь 20% – ориентировались на финансовую помощь семьи для того, чтобы пуститься в миграционное плавание, 30% – опирались на семейные связи в стра-

нах приема. Таким образом, сегодня поведение лишь одной трети молодых мигрантов из Армении может быть объяснено семейной стратегией. Обнаруженный социологический факт ослабления связи между семейной стратегией и молодежной миграцией может иметь различные объяснения. В частности, он может быть объяснен распространением современных стереотипов в армянском молодежном сознании или процессом расшатывания патриархальных устоев в армянской семье. Вполне возможно, что зафиксированный исследованием факт является следствием новой европейской миграционной политики, которая привела к активизации молодежной миграции из Армении, а также к увеличению доли молодых и высокообразованных мигрантов в потоках уезжающих. Анализ последних изменений в миграционной политике Совета Европы завершим замечанием, что было бы преувеличением предположения, что миграция армянской молодежи полностью регулируется и всецело укладывается в заготовки, предначертанные европейскими структурами. Жизнеспособность этих предначертаний в значительной мере определяется тем, насколько они сочетаются со стремлением самих молодых воспользоваться образовательными и трудовыми условиями, предоставляемыми европейским сообществом, с одной стороны, и с эффективностью страновой антиэмиграционной политики – с другой. Ведь страны-доноры, стремящиеся получить максимальную выгоду из утечки мозгов и людей, могут с помощью эффективной социально-экономической и образовательной политики противодействовать европейским притягивающим рычагам. С этой точки зрения, вопрос о реальных последствиях новой европейской миграционной политики решается в самой Армении и зависит от эффективности ее политики и того, смогут ли страновые притягивающие факторы нивелировать влияние страновых отталкивающих факторов и уравновесить влияние притягивающих факторов цивилизационного характера.

Что же касается перемен в миграционной политике России, то необходимо напомнить, что в течение первых десяти лет после распада единой страны миграционные процессы в странах бывшего СССР и в том числе в России продолжали подчиняться закономерностям распада империи. Россия была единственной страной, нуждающейся в

притоке мигрантов, остальные страны выступали донорами миграционной рабочей силы. Несмотря на это, миграционная политика России по инерции отторгала мигрантов и преследовала цель защитить страну от их притока. Этому служила также политически эксплуатируемая и ничем не сдерживаемая бытовая мигрантофобия, получившая широкое распространение в России. Ситуация с миграционной политикой и мигрантофобией изменилась лишь на пороге второго десятилетия XXI века, когда в основном исчерпалась инерция процесса распада империи и стали очевидными признаки обезлюдения и ухудшения демографических показателей в самой России, когда стало известно, что к 2010 году население России сократилось на 10 млн. человек вследствие дисбаланса между количеством уезжающих и приезжающих.

По данным Росстата с 2002 года население России сократилось на 2,3 млн. человек (1,6%) и составляет 142 млн. 857 тыс. человек¹⁷. Об этом свидетельствуют окончательные данные об итогах Всероссийской переписи населения 2010 года. По прогнозу Росстата темпы снижения численности населения России ускоряются. С 1989 по 2002 год страна не досчиталась 1,8 млн. человек, а за следующие восемь лет – уже 2,3 млн. При этом потери сельского населения в три раза выше, чем городского. С 2002 года фиксируется массовое вымирание целых деревень – за это время их стало меньше на 8,5 тыс. Еще 19,4 тыс. сельских населенных пунктов юридически существуют, но де-факто в них никто не живет¹⁸. Средний возраст россиян составляет 39 лет (в 2002 году средний возраст был 37,7 года). Это свидетельствует о медленном старении населения. Доля женщин продолжает медленно увеличиваться: их в 2010 году было на 10,7 миллиона больше, чем мужчин. Число супружеских пар по сравнению с 2002 годом уменьшилось на миллион и составляет 33 миллиона, из них 13% состоят в неофициальном браке. При этом количество разводов возросло. По данным Федеральной миграционной службы существенно сократился

¹⁷ “Российская газета”. 16 декабря 2011 г.

¹⁸ Вот какие мы – россияне // Российская газета, 16.12.2011; Исчезающий вид // Российская газета, 16.12.2011; Опубликованы первые итоги Всероссийской переписи -2010. – Lenta.ru, 28.03.2011.

также приток мигрантов. По сравнению с 2008 годом приток мигрантов сократился на 13% и продолжает сокращаться. Ухудшение демографических показателей, рост числа уезжающих и сокращение притока мигрантов стали основой для прогноза о возможном сокращении численности трудоспособного населения России еще на 10 млн. человек к 2025 г.¹⁹. Такой не внушающий оптимизма прогноз заставил искать выходы и признать, что “единственным выходом из создавшейся демографической ситуации является приток мигрантов. Объективная ситуация такова, – свидетельствует заместитель директора Федеральной миграционной службы России Екатерина Егорова, – что нам требуется приток мигрантов для эффективного развития экономики. России придется рассчитывать лишь на мигрантов, которых можно притянуть лишь активной миграционной политикой”. Таким образом, осознание угрозы депопуляции и факта существенного сокращения притока имигрантов, а также успехи европейской миграционной политики в области привлечения высококвалифицированных трудовых мигрантов заставили Россию серьезно отнестись к необходимости изменить миграционную политику и предпринять эффективные меры для того, чтобы стать конкурентноспособной на миграционном рынке труда. Высшие эшелоны российской власти энергично отреагировали на этот императив, проявив решимость пересмотреть стратегию развития рынка труда и занятости, а также предпринять действенные меры по привлечению в страну мигрантов или как выражаются российские чиновники “гастарбайтеров”, желательно высококвалифицированной рабочей силы из числа представителей так называемого среднего класса, способных решать задачи модернизации и “спасти Россию от вымирания”. Чтобы решить задачу привлечения новых мигрантов, были выделены значительные материальные средства и задействованы долгосрочные программы, способные стимулировать приток мигрантов. Из числа этих программ наиболее известна федеральная программа «По оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих за рубежом».

¹⁹ Данные заместителя директора Федеральной миграционной службы Екатерины Егоровой.

Поскольку рейтинг армянских «гастарбайтеров» достаточно высок, а Армения известна как страна, поставляющая мигрантов во все уголки земного шара, Армения вошла в число стран, где были задействованы российские программы привлечения новых мигрантов. Результаты не заставили себя долго ждать: в ответ на миграционные программы и материальные посулы откликнулось прежде всего население предгорных сел и малых городов, которое, оставив в своих селах стариков и детей, отправилось осваивать российское нечерноземье и заполнять пустующие деревни. Отреагировали также высококвалифицированные специалисты, которые изначально рассматривались как одна из целевых групп для новой российской миграционной политики. Таким образом, новая агрессивная миграционная политика России стала фактором, способствующим увеличению потока уезжающих из Армении. Можно возразить, что изменения в российской миграционной политике произошли совсем недавно и они не могли так быстро дойти до наших гор. Однако по всем признакам они уже проделали этот долгий путь и вызвали изменения в поведении армянских мигрантов. Столь поспешная позитивная реакция со стороны такого инерционного социального явления, как миграция, говорит о том, что в самой Армении имелись весьма благоприятные условия для действия рычагов привлечения новых мигрантов. Благоприятные условия в том смысле, что житейских проблем в Армении не убавилось, а политика предотвращения или хотя бы регулирования миграции продолжает оставаться инертной и непротивящейся миграционным рычагам других стран, население же продолжает отдавать дань привычке решать свои проблемы с помощью миграции. В этих условиях знание языка, общая история жизни в советской стране стали дополнительными факторами, благоприятствующими успеху новой российской миграционной политики. Увеличение потока мигрантов из Армении уже привело к быстрому росту удельного веса лиц армянской национальности в России. Об этом свидетельствуют данные последней переписи населения, в соответствии с которыми русскими осознают себя 80,9 процента населения России (в 2002 году – 80,64%). Доля второй по численности национальности – татар – осталась на прежнем уровне и составила 3,87%. Третье место, как и прежде,

занимают украинцы, но их доля сократилась с 2,05 до 1,41%. Далее в списке идут башкиры, чувашаи, чеченцы, армяне, аварцы, мордва и казахи. На фоне других национальностей чеченцы, аварцы и армяне продемонстрировали особенно высокий рост численности²⁰.

Как видим, армяне оказались в списке национальных меньшинств, которые продемонстрировали особенно высокий рост численности, который естественно является результатом не естественного, но механического прироста, что подтверждает гипотезу о быстром позитивном отклике армянских мигрантов на новую российскую миграционную политику. Такой отклик стал возможным лишь благодаря существенным изменениям в социальном контексте в самой Армении. В том смысле, что в самой Армении умножились миграционные сетевые связи, которые, видимо, приобрели решающее значение. На значение этих связей указывает автор теории куммулятивной причинности миграции Гуннар Мюрдал, который утверждает, что «каждый акт миграции изменяет социальный контекст, в котором принимаются решения о миграции. Это повышает вероятность последующих передвижений. И как только сетевые связи в общине достигают критической отметки, миграция становится самовоспроизводящимся и вечным явлением»²¹. Этот вывод аргументируется тем, что благодаря межперсональным связям и информации мигранты получают материальную, социальную и эмоциональную помощь, которая снижает риски миграции и облегчает принятие решений о мигрировании. Как следствие, увеличиваются потоки уезжающих. Таким образом, предыдущий миграционный опыт и связи становятся наиболее «сильными предзнаменованиями» новых решений мигрировать и ведут к росту числа людей, принимающих решение о мигрировании. Это означает, что увеличение в населении удельного веса людей, имеющих опыт миграции и связанных с миграционными сетями дает начало новому витку акселерации миграционных потоков. Основываясь на этом утверждении и учитывая отсутствие других более основательных объяснений причин наполнения потока уезжающих из Армении, можно выдвинуть гипотезу, что новое наполнение потока уезжающих из нашей страны,

²⁰ Исчезающий вид 2 // Российская газета, 16.12.2011.

²¹ Myrdal G. Rich Lands and Poor. – New York: Harper and Row, 1957.

объясняется не только более агрессивной миграционной политикой России и эффективной европейской миграционной политикой, но и тем, что в самой Армении возросло число сетевых миграционных связей и опыта, которые, по-видимому, уже достигли критической отметки.

Таким образом, последние перипетии армянской миграции складывались под воздействием куммуляции ряда внешних и внутренних факторов: действия новой миграционной политики России и более эффективной миграционной политики ЕС, а также наличием критической массы миграционных связей и опыта в самой Армении. Немаловажное значение имело и превращение мигрирования в образ жизни, культуру и традицию. Совокупное воздействие всех этих факторов и привело к самовоспроизводству и расширению потоков уезжающих из Армении. Сказав это, придется также сделать прогноз о том, что дальнейшее действие этой совокупности факторов приведет к формированию в Армении так называемой “петли Мюрдаля”²² Образное выражение “петля Мюрдаля” используется исследователями для обозначения факта наличия всего набора негативных последствий безудержной миграции в обществе, опутанном миграционными сетями. В этом смысле выражение “петля Мюрдаля” с полным правом может быть использовано для характеристики миграционной ситуации нашей страны и стать основанием для вывода: чтобы не дать этой петле затянуться необходимо предпринять действенные шаги по изменению не только отношения общества к миграции, но также вектора и действенности антиэмиграционной и демографической политики страны. **Однако возникает вопрос: насколько достижима эта цель в Армении? Возможно ли достижение этой цели в сложившихся условиях?** Для ответа необходимо рассмотреть проблему мигрантозависимости и понять, как трудовая миграция воспринимается властями и обществом Армении. Хотя и без подробного рассмотрения можно сказать, что сам факт отсутствия дискуссии о цене миграции говорит о

²² Выражение “петля Мюрдаля” характеризует совокупность негативных последствий, оставляемых активной миграцией на страны, идущие по пути развития.

См. *Myrdal G. Rich Lands and Poor.* – New York: Harper and Row, 1957.

том, что в Армении имеется терпимость к миграции, которая свойственна многим странам-донорам. Более того, власть воспринимает миграцию как чистую отрасль национальной экономики и как средство разрешения социальных и политических проблем. В самом деле, трудовую миграцию можно по праву отнести к числу “чистых” отраслей экономики нашей страны, исходя из того, что она представляет собой совокупность “однородных видов деятельности, осуществляемых мигрантами, в целях получения значительного дохода”²³. Благодаря этой отрасли, в которую оказалась вовлеченной порядка одной трети населения Армении, удалось обеспечить поступление материальных средств в страну и пополнить бюджеты десятков тысяч семей, добиться снижения давления на рынок труда. Однако, как показывает действительность, эффективность этой отрасли весьма неоднозначна. Основанием для такого вывода служит непомерность совокупной цены, которую приходится платить Армении за миграцию. Не углубляясь в подсчет и анализ совокупной цены миграции, которые остаются за рамками данной статьи, отметим, что Армения нещадно эксплуатирует эту отрасль экономики, не делая каких-либо дополнительных инвестиций в ее развитие и даже не подсчитывая ее реальную эффективность. Действительно, у нас не принято считать объем средств выделяемых государством для поддержки этой отрасли экономики, нет также расчетов реальной эффективности последней, хотя такой подсчет не доставляет труда: достаточно сравнить трансферты и совокупную цену миграции. Но миграционная зависимость заставляет власти воздерживаться от подсчета и обнародования цифр. Власть боится свертывания миграционной деятельности, что может повлечь за собой снижение объема трансфертов в повышение уровня безработицы, а, следовательно, и обострение социальных противоречий в обществе. Власть обеспокоена ростом неизбежных расходов, в случае если поток возвращающихся мигрантов станет более многочисленным. Массовый возврат трудовых мигрантов потребует также разрешения

²³ Чистая отрасль не совпадает с хозяйственной отраслью, формируемой как совокупность предприятий. Она учитывает продукцию, производимую на предприятиях всех типов и любой специализации, что дает возможность исходить из реальной структуры совокупной экономики.

проблемы обеспечения возвращающихся рабочими местами и услугами, необходимыми для их ресоциализации и достойной жизни у себя на родине. Не меньших усилий потребует и разрешение социальных и психологических проблем возвращающихся мигрантов. Боязнь этого делает власти Армении мигрантозависимыми. Мигрантозависимость в свою очередь заставляет занимать пассивную позицию в вопросах проведения эффективной антиэмиграционной политики и активного стимулирования возвратной миграции равно как и управления потоками трудовой миграции и даже защиты прав наших мигрантов в странах приема. Мигрантозависимость также не дает возможности в полной мере осознать опасность безудержной эмиграции для страны и общества.

Следует также признать, что в Армении мигрантозависимы не только власти, но и опутанное миграционными сетями общество, которое в значительной своей части живет за счет трансфертов. Можно возразить, что общество время от времени обращается к проблеме миграции и набатирует устами экспертов и специалистов непомерность цены миграции, которая достигла опасной черты. Но обсуждение проблем миграции несет отпечаток доминантности экономического подхода и зависимости, поскольку основным аргументом при этом служит величина трансфертов, причем без ее сопоставления с совокупной ценой миграции. Чтобы показать слабость этого аргумента и бесперспективность такого подхода, приведем данные о величине трансфертов и их доли в ВВП стран-доноров мигрантской рабочей силы. В соответствии с этими данными, “доля ВВП, приходящаяся на денежные переводы мигрантов, составляла в 2001 г. в Азербайджане лишь 2%, в Армении – 4,3%, в Грузии – 5,7%, в Таджикистане – 7,7%, в Молдавии – 14,3%”²⁴. Материалы всероссийского опроса мигрантов свидетельствуют, что средний гражданин Молдавии в 2011 г. ежемесячно посылал из России домой 110 долларов, Азербайджана – \$133, Украины – \$130, Армении – \$130, Узбекистана – \$52, Грузии – \$86, Таджикистана – \$51. А за весь период одного, а именно последнего пребывания в России каждый гражданин Азербайджана послал домой всего

²⁴ Елена Тюрюканова, Денежные переводы мигрантов: беда или благо? // Население и общество, 2005, ноябрь, с. 22.

См. <http://polit.ru/article/2005/11/30/demoscope223/>

\$5852, гражданин Армении – \$4810, гражданин Грузии – \$4042, гражданин Молдавии – \$2750, Украины – \$2210, Казахстана – \$1121, Белоруси – \$2140, Таджикистана – \$765, Киргизии – \$711, Узбекистана – \$676²⁵. Знакомство с этими данными предостерегает от преувеличения экономической значимости мигродолларов, которые отправляются мигрантами оставшимся в стране исхода семьям. Приведенные данные сводят на нет все иллюзии относительно высокой эффективности миграции как отрасли чистой экономики. Это впечатление еще более усиливается при сопоставлении трансфертов с совокупной ценой миграции включающей демографическую, социальную, экономическую, политическую, и даже психологическую цену миграции. Но тема непомерности цены миграции пока не находится в эпицентре внимания и озобоченности армянского общества, которое продолжает тешить себя наивной надеждой, что в один прекрасный день «брейн дрейн» или утечка мозгов обернется «брейн гейном» (приобретением мозгов). Однако уже сегодня эта надежда звучит с заметным оттенком неуверенности и скепсиса. Нет сомнения, что по мере нарастания негативных последствий миграции эта надежда будет все более угасать, а скепсис – возрастать. И это будет продолжаться до тех пор, пока общество и власть не сделают выводы из того очевидного факта, что висящая над нашей головой “петля Мюрдаля”, уже обернувшаяся демографическим истощением, затянется угрозой потери будущего для нашей страны и государства, если мы не поймем, что миграция стала уже сетевым и культурно-психологическим явлением, которое нелегко будет перебороть, если не сумеем освободиться от миграционной зависимости и найти адекватный ответ на угрозы и вызовы, исходящие от миграционных политик других миров, если не задействуем новую эффективную антиэмиграционную и демографическую политику, способную гибко реагировать на особенности новой миграционной реальности, и на метаморфозы поведения армянского мигранта, освободившегося от уз этнической и семейной стратегии.

Ежегодник экон. фак-та ЕГУ, 2011 г.

²⁵ Там же

Հարցազրույցներ պրոֆ. Լ. Հարությունյանի հետ

Интервью с проф. Л. А. Арутюнян

Interview with Prof. L. Harutyunyan

Մեզ հույսը կորցնելու իրավունք չի տրված [ինքնակենսագրականի փոխարեն]

(զրույցը վարող՝ Ս. Արսենյան)

Ս.Ա. - Մեր թերթի ընթերցողները հավատով ու հպարտությամբ են ունկնդրում Ձեր ելույթները վերին ապրանքներում: Եվ Դուք, իրոք, մեծ սիրո եք արժանացել Ձեր խորհմասսո խոսքով ու տրամաբանությամբ: Դուք հիմա հայոց աշխարհի ամենահարգելի փիլիսոփայից մեկն եք... Ժողովրդական կրթության աշխատողները վաղուց էին սպասում այս հանդիպմանը և ուզում են Ձեր մասին ամեն բան իմանալ: Ձեր կյանքի, աշխատանքի, ընտանիքի, հեղափոխությունների մասին:

Լ. Հ. - Առաջին հարցը, երևի, ամենադժվարինն է, բայց կպատասխանեմ: Թեպետ հիմա մեր գիտության մեջ կա հետազոտության նոր՝ սոցիոլոգիական-կենսագրական մեթոդ, որը կարևոր տեղ է հատկացնում հենց Ձեր առաջադրած հարցերին:

Ինչևէ: Ծնվել եմ Երևանում, Հայրենական պատերազմի ահեղ տարիներին, ուսուցչի ընտանիքում: Ինչպես տղա չունեցող յուրաքանչյուր ընտանիքում, մերոնք էլ տղայի են սպասել, ու ծնվել եմ ես՝ չորրորդ աղջիկը: Պատկերացնում եք, չէ՞, թե ինչ տխրություն է եղել մեր տանն այդ օրը: Բայց, ճարձման ինչ, ես արդեն ծնվել էի:

Ասում են, փոքր կարպետի վրա եմ մեծացել, դպրոցին կից մի ոչ մեծ սենյակում՝ հատակին ճեղքեր: Մեր ընտանիքի երեխաները հայկական դպրոց են գնացել, իսկ ես ընկել եմ ռուսական դպրոց: Ասում եմ՝ ընկել եմ, որովհետև եղել է այսպես: Հայրիկս ու մայրիկս հանգստանալու են գնացել և պատվիրել են հարևանին ինձ ևս դպրոց տանել: Ու հարևանը, իր երեխաների հետ, ինձ ռուսական դպրոց է տարել: Ավարտել եմ Երևանի թ. 71 դպրոցը, բայց ամենամեծ դասերը ընտանիքում եմ առել մաթեմատիկայի ուսուցչուհի մորիցս (Վարսիկ Վարդանյան) և հատկապես հայոց լեզվի ու գրականության մասնագետ հորիցս՝ վաստակավոր ուսուցիչ Հակոբ Հարությունյանից, որը, տուն գալով, սիրում էր ընկղմվել բազմոցում, կարդալ ու զրուցել փիլիսոփաների՝ Պլատոնի, Արիստոտելի, մյուսների հետ: Հորս համալսարանն եմ ավարտել:

Իսկ ավարտել եմ Երևանի համալսարանի տնտեսագիտական ֆակուլտետը: Եվ որովհետև տնտեսագիտությունը այն ժամանակ մոդայիկ զբաղմունք չէր (ամեն ինչ կուսակցությունն էր որոշում), ես, փաստորեն, տեսության մեջ խորացա: 1963-ից աշխատում եմ համալսարանում՝ եղել եմ ասիստենտ, ավագ դասախոս, դոցենտ, պրոֆեսոր, հիմա, ինչպես գիտեք, կիրառական սոցիոլոգիայի ամբիոնի վարիչն եմ: Թեկնածուական դիսերտացիան պաշտպանել եմ 1971 թ., ստացել տնտեսագիտության թեկնածուի գիտական աստիճան: Թեման ժողովրդագրական էր՝ ընտանիքի պլանավորման, բնակչության վերարտադրման հարցեր: Առաջին անգամ մոտիկից ծանոթացա այն վիճակին, որի մեջ գտնվում է հայ կինը, և այն անխնա վերաբերմունքին, որ կա կնոջ հանդեպ: Ու սոցիալապես հասունացա... Սկսվեց նախասիրությունը սոցիոլոգիայի նկատմամբ: 1974-ին 10 ամսով վերաորակավորման մեկնեցի Ֆրանսիա, խորացա սոցիալական ժողովրդագրության մեջ: Այնուհետև 5 տարի ՀԽՍՀ ԳԱ փիլիսոփայության ինստիտուտում կիրառական սոցիոլոգիայի լաբորատորիայի վարիչն էի: 1980-ին (նաև իմ ջանքերով) համալսարանում բացվեց սոցիոլոգիայի լաբորատորիա, և ես կրկին մայր բուհ եկա: 1984-ին ստեղծվեց կիրառական սոցիոլոգիայի ամբիոնը, որի վարիչն եմ մինչև օրս: 1985 թ. պաշտպանեցի դոկտորական դիսերտացիա, և ինձ շնորհվեց փիլիսոփայության դոկտորի գիտական աստիճան: Այս տարվանից համալսարանում ուսանողներ կընդունվեն սոցիոլոգների բաժնում, և մեզանում հիմք կդրվի սոցիոլոգիական կրթությանը:

Բայց, կարծես, հարցից շեղվում եմ... Ընտանիքիս մասին պետք է ասեի: Իմ կարծիքով, կարողացել եմ զուգակցել ընտանիքի հոգսն ու աշխատանքը: Առաջին երեխան ունենալուց հետո գիտությունների թեկնածու եմ դարձել, երկրորդից հետո՝ դոկտոր: Դրանք նույնպես իմ երեխաներն են: Աղջիկս, որ արդեն երեխաներ ունի, շուտով կավարտի Մոսկվայի 2-րդ բժշկական ինստիտուտը, տղաս սովորում է Մոսկվայի կառավարման ինստիտուտի քաղաքային տնտեսության ֆակուլտետում: Ամուսինս ինժեներ-տնտեսագետ է:

... Իմ հասարակական գործունեության, հետևաբար և հետաքրքրության բուն ուղղությունը սոցիոլոգիան է: Մեր հասարակությունը տասնամյակներ շարունակ մարդու կարծիքը հարցնելու կարիքը չի ունեցել և սոցիոլոգիան պահել է իբրև ժապավենակապ՝ բանտիկ: Հիմա էլ,

դեմոկրատիայի պայմաններում, մեզ մոտ սոցիոլոգիան դեռևս չի հասցրել դառնալ լուրջ գիտություն, հիմա էլ այն շատ դեպքերում վարկաբեկվում է: Շատերը նույնիսկ չարաշահում են: Եվ, ցավոք, սոցիոլոգիան դեռ կառավարման հիմքում դրված չէ: Հիմա իմ պայքարը նաև պայքար է հանուն սոցիոլոգիայի վարկը չզցելու, որովհետև ով ինչպես և ինչ ասես ասում է: Իսկ այդպես չպետք է լինի: Եթե սոցիոլոգը իրեն ու երևույթներին նայում է ոչ մոդայիկ, այլ պրոֆեսիոնալ աչքով, իրեն զգում է իբրև հասարակության բժիշկ, կրում է նրա ցավն ու դարդը, և մտնում է բոլոր բանավեճերի մեջ, որ վերաբերում են հասարակությանը: Զբաղվում էի, այսպես ասած՝ խաղաղ ժամանակ, անձի ակնկալումների սոցիոլոգիական խնդրով, իսկ երբ սկսվեց Ղարաբաղյան շարժումը, գնացի Ազատության հրապարակ և, բոլորի հետ միասին, բռնոցք պարզեցի... Մի օր կողքիս մի աժդահա տղամարդ կանգնեց և երբ ինքն էլ բռնոցք պարզեց, հասկացա, որ կարող եմ չանհանգստանալ՝ բռնոցք պարզող կա, և իմ գործը սոցիոլոգիան է, որ... ուրիշները չգրեն մեր պատմությունը:

Եվ սկսեցի իմ հետազոտությունների արդյունքները պարբերաբար հասցնել Մոսկվա: Իսկ երբ 1988-ի վերջերին այնտեղ սոցիոլոգների պլենում հրավիրվեց, մենք՝ սումգայիթ տեսած հայերս... այնտեղ խաղաղ մթնոլորտի հանդիպեցինք: Ոճիրի վերաբերյալ լուսանկարներ էինք տարել, ցանկացանք վահանակ սարքել՝ չառարկեցին: Ուզում էինք արթնացնել, ցնցել նիրհած սոցիոլոգներին: Եվ սա օգնեց: Դահլիճում հարց ծառացավ. ի՞նչ սոցիոլոգ եք, որ ձեր երկիրը հիվանդ է սոցիալական ախտով, վերքը բացվել է (Ղարաբաղը բաց վերք է), և պետք է այն բուժել: Սոցիոլոգները ցնցված էին. նրանք Միխայիլ Գորբաչովին նամակ հղեցին: Կարծիք ստեղծվեց: Եվ սկսեցի այդ առթիվ միշտ ինֆորմացիա տալ:

Հիմա կոնֆլիկտոլոգիայով եմ զբաղվում, նրա տեսությամբ, ազգամիջյան կոնֆլիկտներով. աշխատում եմ միավորել անձնական և գիտական հետաքրքրությունները, և դա շատ է օգնում ինձ պառլամենտական գործունեության ընթացքում:

Աղետալի երկրաշարժն էլ ստիպեց զբաղվել սոցիալական ապաքինմամբ (ռեաբիլիտացիա): Բայց ի՞նչ... Հինգ ամսից ի վեր Հիմնավորումը դրված է հանրապետության Մինիստրների խորհրդում ու ոչինչ չի արվում: Բժիշկները, մանկավարժները, մյուսներն իրենց գործն անում

են, և դա լավ է, իսկ սոցիալական ապաքինումը տարերայնորեն է զարգանում, քանի որ տեր չունի: Իսկ մեր ժողովրդի ապաքինումը տարիներ է տևելու. տարիներ են պետք վշտահար մորը՝ համակերպվելու որդու կորստին, տարիներ են պետք հաշմանդամին, որ հաշտվի ոտքի կորստին, գտնի իր տեղը կյանքում: Տարիներ են պետք ուշքի գալու այն երեխային, ում փլատակների տակից են հանել: Եվ տարիներ են պետք, որ մոռանա զոհված մոր պատկերը:

Մենք, որպես ազգ, այս բոլորի համար պատասխանատվություն ենք կրում: Հիմա սրանով եմ զբաղված: Դա իմ հոգու գործն է, այս ապաքինումը:

Օրերս մեր ակադեմիայի բանասիրության և փիլիսոփայության բաժանմունքներում քննարկվեց իմ առաջադրած նախագիծը Հայաստանում ստրատեգիական հետազոտությունների ինստիտուտ ստեղծելու վերաբերյալ: Մինչև այժմ ստրատեգիական հաշվարկները հայերն արել են ժողովներում, միտինգներում ու կաբինետներում՝ ոչ գիտականորեն, չեն արել սոցիալական ու քաղաքական լուրջ կանխատեսումներ, դրա համար էլ մեր ազգային քաղաքականության մեջ մեծ վրիպումներ կան: Շատ երկրներ ունեն ստրատեգիայի ինստիտուտներ, և մեզ մոտ էլ պիտի լինի այն, որ մեր պառլամենտը խորհելու, աշխատելու և գործելու ծրագիր ունենա, թե չէ կմնանք իբրև գավառական քաղաքագետներ, իսկ դրա դարն անցել է:

Ս. Ա. – Ձեր արմատները ...

Լ. Հ. – Ինչպես ասացի՝ ծնվել եմ Երևանում, բայց մշեցի եմ: Մի անգամ հորս մոտ ասացի երևանցի եմ, ասաց՝... չէ, դու մշեցի ես: Իրոք, մարդու ծննդավայրն ու հայրենիքը նույն բանը չեն: Հայրենիքը խորն է և գենետիկորեն է փոխանցվում մարդուն: Իմ պապը Մշո դաշտի իրենց գյուղից փրկված միակ գերդաստանը հասցրել է Թալինի շրջանի Ակունք գյուղ, և ես լույս աշխարհ եմ եկել գաղթից 28 տարի հետո, բայց ես մշեցի եմ: Գիտեմ նրա լավ ու վատ կողմերը, գիտեմ, որ այնտեղ ծառերի վրա մանանա է իջել, «տեսել եմ» այն սայլը, որով պապս փախցրել է իր ընտանիքը... Էրգրի մասին այնքա՛ն պատկերավոր են պատմել իմ շրջապատի մարդիկ: Իսկ գույները Սարյանինն են. նաև Հայաստանի բոլոր գույները: Սրանք գեղեցիկ խոսքեր չեն: Պապերիս և իմ հայրենիքը ինձ այդքան տեսանելի դարձրել են հայրս ու ամուսնուս պապը՝ Եղիշը: Նրա հայրը՝ մշեցի Լևոն վարժապետը, այն

երկրի պառլամենտի անդամ է եղել, և հայ բնակչությանը զենք բաժանելու մեղադրանքով թուրքերը նրան մահապատժի են ենթարկել:

Ս. Ա. – Ազգային արդարացի պայքարում Ձեր ամենապազնապալի և ամենահուսավառ օրերը: Արցախի հույսը... Բայց կարո՞ղ է արդյոք մարել այն...

Լ. Հ. – Պառլամենտում աշխատանքի առաջին ամիսներին ինձ այսպես էր թվում. եթե Ղարաբաղի հարցը դնում են քննարկման, ուրեմն, կա լուծելու ցանկություն: Երբ հանձնաժողով ստեղծվեց, ուզում էինք... լավ նյութեր տալ, և դա մեզ լուրջ խնդիր էր թվում: Երևի հենց դրանք էին տազնապալի օրերը:

Հիմա համոզված եմ, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը չէ, որ պիտի լուծի Ղարաբաղի հարցը: Հարցը լուծողը մենք ենք, ղարաբաղցին պիտի լուծի այդ հարցը:

Եղե՞լ է արդյոք հուսավառ օր: Դժվար է ասել: Պլանավորված է կյանքս, ոչ մի ռոպե ժամանակ չունեմ, որ հանգիստ նստեմ ու... գրանցեմ իմ երջանիկ պահը: Եվ ստիպված հաճախ եմ դիմում անգլիական ասույթին. «Իմ տանիքն իմ ամրոցն է»: Կա առողջություն, կան երեխաներ, կա աշխատանք... ու կրքերը հանդարտվում են, մի պահ համակվում եմ բավարարվածության զգացումով. եթե գործ եմ անում, ու գործը՝ մեծ, թե փոքր, ստացվում է, այդ օրը ինչ-որ չափով երջանիկ ես... Ավելին չի լինում:

Սա եղածով բավարարվելու հոգեբանություն է: Եղիշ պապից եկած հոգեբանություն: Մեկ սենյականոց բնակարանում հինգ հոգով միասին էինք ապրում: Երբ երեք սենյականոց բնակարան ստացանք, պապն ասաց. «Լաո, հոռություն է կենիս, կապրինք, է՛լի, ի՞նչդ է պակաս, ինչի՞դ է պետք, որ էրթաս էն սարի գլուխ նստիս...»: Հանճարեղ միտք է: Սրանով չեմ ուզում ինձ գեղեցիկ նկարել, ասում եմ այն, ինչ որ կա:

Եվ մի շատ կարևոր միտք է ինձ առաջնորդում. «Աստված իմ, տու՛ր ինձ այնքան կարողություն, որ ես անեմ այն, ինչ ուժերս ներում են: Աստված իմ, տու՛ր ինձ իմաստնություն՝ չհավակնելու նրան, ինչ անել չեմ կարող: Աստված իմ, տու՛ր ինձ խելք՝ տարբերելու առաջինը երկրորդից»:

Ս. Ա. – Մենք՝ համագումարում և Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում Ձեզ հեղրտողներս, ըստ էության միայն բեմահարթակն ենք տեսնում: Իսկ ի՞նչ կա վարագույրից այն կողմ՝ կուլիսներում...

Ձեր տեսածը տեղի ունեցածի մի չնչին մասն է, մեծ մասը հենց կուլիսներում է կատարվում՝ ուղղակի և փոփոխական իմաստով. Գերագույն խորհրդի նախագահությունում, ապարատում, հանձնաժողովներում ու կոմիտեներում...

Ես աշխատում եմ ազգամիջյան հարաբերությունների և ազգային քաղաքականության հանձնաժողովում: Նախ ասեմ, որ այստեղ հայ դեպուտատների վիճակը շատ ծանր է: Մեզնից բացի չկա մեկ ուրիշը, որ միաժամանակ պաշտպանի և՛ հանրապետության, և՛ ինքնավար միավորումների իրավունքները: Չէ՞ որ կա Ղարաբաղի խնդիրը: Ուստի շատ հաճախ հարկ է լինում մանևրել:

Ըստ նախագծի առաջին տարբերակի՝ ինքնուրույնությունը մինչև վերջ տրվում էր հանրապետությանը: Իմ առաջին առաջարկը, որ եղել է սկզբում, այն է, որ օրենքը պետք է կոչվի Միության և ֆեդերացիայի սուբյեկտների տարազատում՝ պահանջելով, որ ինքնավար մարզը ստանա ֆեդերացիայի սուբյեկտի իրավունք: Հինգ ամիս պայքար էր գնում ամեն բառի, ստորակետի, նախադասության համար, և որոշակի արդյունք եղավ: Օրերս ստացանք օրենքի նոր նախագիծը, որտեղ այս հանգամանքը հաշվի է առնվել: Եվ դրա համար էլ ես ուրախ եմ...

Ես հեռու եմ այն մտքից, որ մեր Միության որակը փոխվել է, և ուր որ է կսկսի համընդհանուր դեմոկրատիան: Բայց կյանքն այսօր իր պահանջները թելադրում է: Բոլոր ինքնավար միավորումներում առկա է սոցիալական լարված վիճակ: Սա ստիպում է Գերագույն խորհրդին որոշ զիջումներ անել. և կաշխուժանա ժողովրդական դեպուտատների աշխատանքը. անդրկուլիսյան պայքարում կնվազի ապարատային խաղերի տեսակարար կշիռը, կմեծանա հանձնաժողովներում ու կոմիտեներում կատարվող աշխատանքի դերը:

Կուլիսների հետևում գործողություններ միշտ էլ կլինեն, դրանից խուսափել հնարավոր չէ: Կարևորն այն է, որ դա լինի դեպուտատական աշխատանք, ոչ թե ապարատի գործունեություն, առավել ևս՝ կուսակցության թելադրանք:

Ս. Ա. – Որպես սոցիոլոգ ի՞նչ կարծիքի եք հասարակության սոցիալական արմատների, նրա վերափոխման (կամ վերակառուցման) հնարավորությունների և այդ հիման վրա նաև կրթական համակարգի փոփոխությունների վերաբերյալ:

Լ. Հ. – Կասկած չկա, որ հասարակությունը կարիք ունի արմատական վերափոխության, պետք է իր մեջ սեփական ձևերի բազմազանություն մտցնի՝ առաջին հերթին հողը արտադրողին տալու պայմանում: Այդ դեպքում ոչ մի արդարացում չի մնա գողության ու սպեկուլյացիայի համար, և հասարակությունը այդ չարիքների նկատմամբ կարող է անողոր լինել: Բաշխումը պետք է դառնա ըստ ներդրումի՝ աշխատանքային և նյութական: Հարկավոր է հաստատել սոցիալական հնարավորությունների հավասարություն, բայց պետք է լինի նաև սոցիալական արդյունքների անհավասարություն՝ կախված յուրաքանչյուրի աշխատանքից և ունակություններից: Աշխատող մարդը պետք է ստանա այնքան, որ կարողանա արժանապատվությամբ ապրել: Հաջորդ տարրն այն է, որ հասարակությունը պետք է անհանդուրժողական դառնա կաշառակերության ու գողության նկատմամբ: Սոցիալապես անպաշտպան խավերը՝ ծերերը, հաշմանդամները, հիվանդները, կանանց և երիտասարդների որոշ խմբեր պետք է հասարակության հովանավորության ներքո լինեն: Այս ամենը հնարավորություն կտա և կշահագրգռի մարդուն աշխատել, կարժեքավորվեն ստեղծագործական աշխատանքն ու պրոֆեսիոնալիզմը, և հասարակությունը, իրոք, հասարակություն կդառնա: Թղթերով, ժողովներով, որոշումներով, կոչերով հնարավոր չէ ոչ երկիր կառուցել, ոչ էլ մարդ կերակրել: Դրանց ոչ ոք չի հավատում: Անհրաժեշտ են իրական խթաններ:

Կուզենայի կարմիր պաստառների վրա գրված կարգախոսների փոխարեն մեզ մոտ տեսնել մրցակցող ֆիրմաների ռեկլամներ, ռադիոյով հաղորդվող դատարկ խոստումների փոխարեն լսել, թե որքան շատ արդյունք է ստանում հայ աշխատավորը, որքան է բավարարված և որքան է երջանիկ...

«Դպրություն», 1990, 1 մայիսի

Հայերը ցանցային ազգ են, բայց մեր պետությունը ցանցային պետություն չէ

(գրույցը վարող՝ Անժելա Խաչատրյան)

Ա. Խ. – Այսօր աշխարհի տարբեր կետերում հեղափոխական մտքերն ու դժգոհությունները իրենց առաջին արտահայտությունն են գտնում սոցիալական կայքերում: Կա կարծիք, որ Եգիպտոսում, Թունիսում կատարվածի մեջ առկա է Facebook-ի և Twitter-ի ակտիվ դերակատարումը: Ի՞նչ կասեք այս նոր տրանսֆորմացիաների մասին:

Լ. Հ. – Այսօր քաղաքական ուժերը կամաց-կամաց իրենց տեղը զիջում են, Facebook-ը, սոցիալական ցանցերը մոբիլիզացնող դեր է խաղում: Պարտադիր չէ, որ ժողովուրդը գնա և կանգնի հրապարակներում, նրանք կարող են տանը նստած՝ սոցիալական բողոք արտահայտել: Ժամանակակից աշխարհում փոխվում են նաև քաղաքական պայքարի ձևերն ու մեթոդները: Այո, կան կուսակցություններ, որոնք զարգացնում են ծրագրեր, առաջ են քաշում գերխնդիրներ, գաղափարախոսական խնդիրները նրանք են լուծում, բայց կան նաև ճնշման ուժեր: Օրինակ՝ Տիգրան Կարապետյանի ոտքի կանգնեցրած մասսան կարող է ճնշող ուժ լինել, որը կստիպի իշխանություններին փոխվել, բայց գաղափարներ կարող են ծնվել նաև ինստիտուցիոնալացված ընդդիմության, ինչպես նաև բուն իշխանության մոտ: Վերջերս շատ հայտնի դարձավ «ավտորիտար արդիականացում» տերմինը, ինչը սկսվեց Ռուսաստանից: Ավտորիտար արդիականացումը ենթադրում է, որ հենց իշխանությունը կարդիականացնի երկիրը: Կարծում եմ՝ Հայաստանն այդ տարբերակն ունի, բայց հարց է, թե ով պիտի ստիպի իշխանություններին արդիականանալ: Այսօր Ռուսաստանին արդիականանալ է ստիպում մրցակցությունը գերտերությունների հետ և երկրի խայտառակ վիճակը:

Ա. Խ. – Իսկ ի՞նչ ուժ կարող է ստիպել Հայաստանի իշխանություններին արդիականանալ:

Լ. Հ. – Օրինակ՝ Շվեդիայի արդիականացումն իրականացրել են մասնագետները և լրագրողները. այնտեղ այդ ուժն է առաջ տարել արդիականացման պրոցեսը, հետո կրոնն է նրանց մոտ դեր խաղացել, ինչպես նաև եղած ռազմական խնդիրներն են նրանց ստիպել գնալ արդիականացման: Այսօր հարց պիտի առաջանա, թե Հայաստանում առկա ո՞ր խնդիրը պիտի ստիպի իշխանություններին արդիականա-

նալ: Ես միշտ հավատացել եմ, որ հայ մասնագետները կարող են արդիականացման մեջ մեծ դեր խաղալ, այսօր էլ կան բնագավառներ, որոնք արդիական են. շատ են հիվանդանոցները, որտեղ բավականին արդիական է, սակայն մեկ այլ հիվանդանոցում կատարյալ ճահիճ է: Այսօր դա է հիմնական հարցը, թե ո՞վ և ի՞նչը պիտի ստիպի իշխանություններին արդիականանալ: Ես ուզում եմ ներողություն խնդրել «սոված» բառի օգտագործման համար, դա անգլերենից թարգմանություն է՝ When hungry people become angry: Ես չեմ ուզում «սոված» բառը օգտագործել հիմա. անապահով խավն է այսօր Հայաստանում բունտ ստեղծում, բայց այդ պրոցեսը պիտի լուրջ ուժ կառավարի:

Ա. Խ. – Տիկին Հարությունյան, Հայաստանում սոցիալական բուռնություններ ինչքանով է հավանական... այսօր շարք իշխանական պարզամտություններ նշում են, թե հայ ժողովուրդը սոցիալական բուռնություն չի սիրում:

Լ. Հ. – Այսօր Հայաստանում պրոցես է ընթանում, երբ բանկերը ամբողջ ժողովրդին պահում են տոկոսի տակ, առողջապահական համակարգում էլ են փոփոխություններ կատարվում, և հիվանդանոցում մնալն այսօր ահռելի գումարներ արժե: Եթե կենսական բարիքները դառնում են շատ թանկ, մարդը փնտրում է ճանապարհներ, թե ինչպես անի, որ օգտվի այդ բարիքներից, մյուս կողմից էլ՝ այսօր շատ սուր դրված է իրավունքների պաշտպանության խնդիրը: Այնպես որ, ոչ ոք չի կարող հստակ ասել, թե հայ ժողովուրդը բունտ սիրում է, թե ոչ: Բունտը միջոց է, հնարավոր է, ժողովուրդը բոլորովին բունտ չսիրի, որովհետև հայրենիք է կառուցվում, բայց երբ որ կենսական խնդիրները դառնում են խիստ արդիական, ժողովուրդը դուրս է գալիս պայքարի կենսական խնդիրների համար, այդ պատճառով էլ ավտորիտար մոդեռնիզացիայի կարևորագույն էլեմենտն այն է, որ մարդկանց իրավունքները պաշտպանված լինեն: Օրինակ՝ ես կարծում էի, որ Հայաստանում իշխանությունները արդիականացումը պետք է սկսեին սպառողական զամբյուղի հաշվարկից, նվազագույն աշխատավարձի սահմանումից և աշխատավորների իրավունքների պահպանումից, բանկերին լուրջ հարկային լծակների ենթարկելուց, քանզի դրանք գյուղացիներին պահում են տոկոսի տակ: Պետությունը կարող է արդիականացում իրականացնել նաև հարկային լծակներով, իշխանությունները կարող են դա անել, սակայն նրանք դրա ձևը պիտի իմանան: Այսօր Հայաստանում շատ արդիական է իրավունքների պաշտպանության մեխանիզմը:

Ա. Խ. – Ձեր կարծիքով, իշխանությունները երկրում արդիականացում իրականացնելու ձևը չգիտե՞ն, թե՞ պարզապես չեն ուզում գնալ դրան:

Լ. Հ. – Համակարգային շատ լուրջ փոփոխություններ են պետք, և իշխանությունները դեռ դրան պատրաստ չեն: Ներկայիս մեխանիզմը չի ծառայում արդիականացում անելուն, արդիականացում անելու համար գաղափարները, անգամ պահանջը, բավական չեն, մեխանիզմ է պետք, որը կստիպի դա իրականացնել: Իմ կարծիքով, Հայաստանում պետք է ստեղծել արդիականացման մի ստորաբաժանում՝ ինստիտուցիոնալացված մի մարմին, որը կփոխի Հայաստանը:

Ա. Խ. – Իսկ ի՞նչ մեխանիզմ է պետք, որո՞նք են այն հիմնական կետերը, որոնք պետք է փոփոխվեն այսօրվա համակարգում և երկիրը տանեն դեպի արդիականացում:

Լ. Հ. – Մարդու իրավունքների պաշտպանության մի ամբողջ համակարգ պետք է լինի, որը թույլ չի տա, որ գործարանատերը առանց պատճառի և մեկնաբանության աշխատողին աշխատանքից դուրս շարտի: Պետք է լինեն սանկցիաներ և սանկցիայի կիրառման մեխանիզմ, որոնք կպաշտպանեն այդ բանվորների իրավունքները, կամ երբ բանկերը գյուղերը պահում են վարկի տակ, պետք է ստեղծվի մի մեխանիզմ, որը թույլ չի տա այդ բանկին այդքան բարձր տոկոսներով վարկեր տալ: Փոփոխություններ են պետք նաև այսօրվա դատարաններում՝ մարդու իրավունքներին վերաբերող պրոցեսները պետք է առանձին դատարաններում քննվեն, դրանք չպիտի գնան սովորական և կոռումպացված դատական պրոցեսների ճանապարհով: Բավական չէ օմբուդսմեն նշանակելը, նա մենակ ոչինչ չի կարող անել, մի ամբողջ մեխանիզմ է պետք, որը կփոխի մեր գոյության ձևը: Ավելին, արդիական երկիրը չի կարող ունենալ այսպիսի հետամնաց խորհրդարան, որը ոչ մեկի շահը չի արտահայտում: Յուրաքանչյուր պատգամավոր պարտավոր է ասել, թե ինչի համար է նստած խորհրդարանում և ում շահն է այնտեղ պաշտպանում:

Ա. Խ. – Ձեր նշած հեղամնաց խորհրդարանը զարգացնելու փոխարեն, այսօր արդեն գաղափարներ կան, որ հայաստանյան խորհրդարանը վերածվի երկաստիճանի: Ինչպե՞ս եք գնահատում այդ գաղափարը, արդյոք նման խորհրդարան պետք է՞ մեր երկրին:

Լ. Հ. – Հայերը ցանցային ազգ են, բայց մեր պետությունը ցանցային պետություն չէ: Մեր պետությունը պետք է ունենա կոտ պառլամենտ, առավել ևս պատերազմական վիճակում գտնվող պետությունը պետք է ունենա շատ կոտ խորհրդարան, որը պետք է պաշտպանի մարդկանց շահերը: Ես նման խորհրդարանի հեռանկարը Հայաստանում չեմ տեսնում, դեռևս Խորհրդային Միությունում հայտնի էր մի բան, որ արտասահմանյան գործակալների թվում հայերը մեծ թիվ էին կազմում, որովհետև սփյուռքից շատ հայեր էին որպես գործակալ աշխատում: Ես չեմ ուզում ասեմ, որ սփյուռքի ժողովուրդը գործակալ է, պարզապես ես գտնում եմ, որ մենք չենք կարող հետպատերազմյան վիճակում գտնվող երկրում ունենալ այդպիսի խորհրդարան: Նրանք կարող են ստեղծել մեկ ուրիշ մարմին, որտեղ կարող են ներկայացված լինել սփյուռքի ներկայացուցիչները: Այդ հանրային խորհուրդը, որ ստեղծել են, թող հենց այնտեղ էլ ստեղծեն այդ մարմինը, բայց խորհրդարանը պետք է լինի կոտ, Հայաստանի քաղաքացիների կողմից ընտրված: Ցանկացած տեղ կարելի է ընդգրկել սփյուռքի ներկայացուցիչների, բայց այդ մարդիկ չեն կարող ներկայացնել Հայաստանի ժողովրդի շահերը, նրանք իրենց սեփական երկրի շահերն են արտահայտելու, դրանից ի՞նչ օգուտ հայերին, ի՞նչ մոդեռնիզացիա է դա: Առանց այն էլ՝ Հայաստանում այնպիսի վիճակ է, որ մեր խորհրդարանը հնարավոր չէ ընտրությունների ճանապարհով ձևավորել. պետք չէ ավելի խափանել այդ գործը, այդ խորհրդարանն ավելի տարրալուծել չի կարելի...

1in.am, 2011, 2 մայիսի

**Հայաստանին պետք է ոչ թե դեմքերի փոփոխություն,
այլ նոր լուծումներ**
[հատվածներ]

«Անհասկանալի է, թե ինչ է նշանակում նոր Ազգային ժողով: Գաղափարախոսություն չկա՝ ահա սրա վակուումը կա մեզանում, ժողովուրդը ոչ թե դեմքերի փոփոխությունների է սպասում, այլ ուղու փոփոխության, քանզի դեմքերի փոփոխությունը ոչինչ չի կարող տալ, եթե այդ նոր դեմքերը նոր գաղափարախոսություն չեն բերում, եթե նրանք չեն տեսնում և չեն առաջարկում ծառացած ծանր խնդիրների լուծման միակ ուղին ...»:

«...Կարծում եմ, որ մենք կարիք ունենք մի գաղափարախոսության, որը կտա հստակ պատասխան այն հարցին, թե Հայաստանն ինչպես է գոյատևելու, ինչպես է շարժվելու առաջ, ինչպես է հաղթահարելու ծառացած մարտահրավերները: Մենք հայտնվել ենք շատ լուրջ խնդիրների առջև՝ ամբողջ տարածաշրջանն է կանգնած փոփոխությունների առջև: Մենք մինչև այսօր անընդհատ խոսում ենք անձերի և առանձին դեպքերի մասին, մինչդեռ մեր շուրջ փոխվում է ամեն ինչ՝ պատմական դարաշրջանն է փոխվում, և հարց է առաջանում, թե Հայաստանը դեպի առաջ ինչպես է գնալու և ինչ կողմնորոշում է ունենալու: Օրինակ՝ Սակաշվիլին ասում է, թե Ռուսաստանին Վրաստանը պետք է ճորտի կարգավիճակով ու հայտարարում, որ Վրաստանն այլևս երբեք ճորտ չի լինելու: Սա շատ հավակնոտ կուրս է և խոսում գաղափարախոսություն, անկախ երկրի գաղափարախոսություն, գաղութային լուծը թոթափած երկրի գաղափարախոսություն: Այդ հպարտ գաղափարախոսությունն է ընկած Վրաստանի քաղաքական հաջողությունների հիմքում: ... [մինչ] մենք, հայտնի պատճառներով, չենք կարողանում խոսել արժանապատվության լեզվով Ռուսաստանի հետ: Սակայն իրավիճակը արագ է փոխվում. Իրանը դարձել է թիրախ, իսկ Ռուսաստանի վերադարձը կայսերական ուղեծիր մերժվում է քաղաքակիրթ աշխարհի կողմից: Ի՞նչ է անելու Հայաստանը շահերի սրման պահին: Այս ընտրարշավում ընդգրկված ուժերը պարտավոր են պատասխանել այդ հարցին. ասֆալտ են գցում և պարարտանյութ բաժանում: Չեն պատասխանում նաև այն հարցին, թե ի՞նչն է խանգարում մեզ խոսել արժանապատվության լեզվով երկրի ներսում՝ գաղութային անցյալը, եղե՞ռնը, թե՞ հավասար չլինելու

համոզմունքը, թե՛ վախը: Հնարավոր է՝ արժանապատվության պակասը և ժամանակակից աշխարհի խաղի կանոններին չտիրապետելը: Սրանք են այն հարցերը, որոնց պատասխանները կկողմնորոշեն հայ ընտրողին: Քաղաքական ուժերը պարտավոր են նաև պատասխանել այն հարցին, թե ինչ պետք է անել արժանապատվության լեզվին տիրապետելու համար»:

«Ժողովուրդը սիրում է պարզունակ լուծումներ և հավատում է, որ առանց էլիտայի հասունացման՝ կարելի է արդյունք ստանալ: Եթե գործարարներն այնքան չեն հասունացել, որ իրենց լոբբիստներին ուղարկեն ԱԺ, այլ իրենք են ուզում կոճակ սեղմել, ապա այդ խնդիրն անլուծելի է, և իշխանությունը չի կարող նրանց արգելել մասնակցել ընտրություններին, որովհետև վերջին հաշվով ընտրությունները պայքար է, և տնտեսական էլիտան, որը սովորել է ապրել իշխանությունը չարաշահելու հաշվին, չի հրաժարվի կոճակ սեղմելուց: Այնպես որ, կարծում եմ, որ չնայած իշխանությունների խոստումներին, նրանք չեն կարողացել համոզել իրենց տնտեսական էլիտային: Իշխանությունը չի կարող ազատվել կոճակ սեղմելու ցանկություն ունեցող գործարարներից, նրանք սովորել են և՛ տնտեսական, և՛ քաղաքական իշխանությունը իրենց ձեռքում պահել:

Ես չեմ հավատում արհեստական գործընթացներին, իսկ ֆինանսական և քաղաքական իշխանության միաձուլման գործընթացը իրականում շատ խորն է ու բարդ, ու եթե տնտեսական էլիտան այդպես է սովորել ապրել, ապա մենք նրան չենք կարող խանգարել այս անգամ ևս: Բացի այդ՝ Հայաստանը սովորել է ոչ լեգիտիմ ընտրությունների, իսկ Եվրոպայի պահանջը կատարելու համար պետք է փոխվի ամբողջ ժողովուրդը, պետք է փոխվեն քաղաքական էլիտայի սովորությունները, պետք է փոխվի քաղաքական ուժերի գործառնման մեխանիզմը: Ես դեմ եմ պատրանքների սերմանմանը, դեմ եմ, որ մենք ակնկալենք շատ պարզ լուծումներ, որովհետև մեզանում այսօր պարզ լուծումներ չկան, բոլոր լուծումները բարդ են: Եթե մենք ուզում ենք, որ գործարարները չգնան խորհրդարան, ապա պետք է վերացնենք կոռուպցիան: Եթե մենք ուզում ենք, որ գործարարն ԱԺ իր փոխարեն ուղարկի իր լոբբիստին, ապա պետք է փոխենք տնտեսակարգը, իսկ քանի դեռ տնտեսակարգը փոխված չէ, գործարարը կշարունակի ամեն գնով մտնել խորհրդարան: Նա կգնի բոլորին՝ այդ հրամայականն իրական-

նացնելու համար: Հայաստանում արդեն պարզ լուծումներ գոյություն չունեն, ու երբ Եվրոպան իշխանություններից խոստումներ է պահանջում, նա շատ լավ գիտի, որ իշխանությունները այդ խոստումը կատարել չեն կարող: Ուրեմն, խոստումներն անհրաժեշտ են Հայաստանի իշխանություններին ճնշված, կախյալ վիճակում պահելու համար: Եվրոպան շատ լավ գիտի, որ Հայաստանը իմիտացիոն ժողովրդավարության երկիր է, որ գործարարն էլի գնալու է խորհրդարան, բայց Եվրոպային պետք է, որ վաղը իշխանություններին մեղադրելու հնարավորություն ունենա ասելով՝ տես չկատարեցիր խոստումդ: Այլ կերպ չի կարող լինել, քանզի Ղարաբաղի խնդիր կա լուծելու, կողմնորոշման խնդիր կա, Եվրոպան պետք է իրավունք ունենա Հայաստանին հարցնելու՝ դու եվրոպակա՞ն երկիր ես, թե՞ ոչ: Այս պահին ճիշտը Եվրոպային չգումարվելն է, այս վիճակում ես կուզենայի, որ մենք հասկանանք, որ վիճակը շատ բարդ է, որ եթե մի հարցը լուծված չէ, մյուսն էլ չի լուծվի: Ցանկությունն, իհարկե, ահռելի է, բայց փոփոխության նախադրյալները չկան՝ այստեղ սուբլիմատոր մեխանիզմն է գործում, երբ կա ահռելի ցանկություն և մեծ պարտադրանք, այդ պատճառով էլ իշխանությունն այլ ելք չունի, քան նոր մեխանիզմներ հնարելը, ինչպես օրինակ՝ կաշառք ընտրատարածքից դուրս: Իշխանությունը պարտադրված է լինելու գտնել կեղծելու նոր ձևեր, բայց դրանից կաշառքի առկայությունը չի փոխվում: Այսինքն՝ մենք ինքներս, որպես այս երկրի քաղաքացիներ, պետք է ուզենանք, որ այդ ամենը տեղի չունենա: Չէի ցանկանա կրկին անգամ համոզվել կեղծիքների շտեմարանի հարստության և մարդկային ստորության անսպառության մեջ»:

«Հայաստանում անոմիկ վիճակ է ձևավորվել՝ մենք նորմերից, բարոյականությունից, հեղինակությունից դուրս ենք: Եվ մենք ուզում ենք, որ անոմիկ վիճակում ժողովուրդը նորմալ մտածի: Մեր հեռուստատեսությամբ ցուցադրվող սերիալներում տեսեք, թե ինչն է գովերգվում: Ես հպարտ էի, որ ես հայ եմ և միշտ ուզեցել եմ ցույց տալ բոլորին, որ հայերը հպարտ են, գիտուն ու դաստիարակված, իսկ այդ սերիալները նայելով՝ սկսում եմ ամաչել, որովհետև այնտեղ հայի զգվելի տեսակը դարձել է սովորական: Եթե մարդիկ փողոցն անցնում են սխալ տեղով և չեն պատժվում, ապա նրանք սովորում են խախտել նորմը և հաջորդ նորմը նրանք ավելի հեշտ են խախտում: Այլ բան դժվար է ակնկալել, եթե այդ սերիալներում ցույց են տալիս, որ նորմ խախտողը բարգավա-

ճում է: Ընտրությունների ժամանակ էլ փող վերցնելն է նորմի խախտում, բայց եթե կարելի է ուրիշ նորմ խախտել և անպատիժ մնալ, ապա այդ դեպքում ինչու՞ չի կարելի այս մեկ նորմը ևս խախտել»:

«... Դա միայն անտարբերություն չէ, այլ նաև երկրի տերը չլինելու փաստը, ժողովուրդը չի սիրում իր երկրի տերը լինել, նա սովորել է ապրել ուրիշի երկրում և այս իրավիճակի համար մեղավորներ փնտրել: Ես գտնում եմ, որ Հայաստանը կդառնա երկիր միայն այն ժամանակ, երբ մենք դառնանք մեր երկրի տերը ու կարողանանք տեր կանգնել մեր անցյալին, արած-չարածին: Մենք մի ամբողջ դար է արդեն ապրում ենք անցյալը չմարսած, մենք չկարողացանք Եղեռնը հաղթահարել, չկարողացանք հասնել Եղեռնի ճանաչմանը, մենք մեր անցյալը չենք կարողանում հաղթահարել, բայց նաև դասեր չքաղեցինք մեր անցյալից: Այդ չհասկացված անցյալը բեռնած գնում ենք դեպի ապագա: Սակայն արդեն ոչ միայն անցյալն է չհասկացված, այլ նաև ապագան, քանզի չկա ապագայի տեսլականը, ինչպիսին է լինելու Հայաստանի ապագան: Լինել-չլինելու հարցը կանգնած է մեր առջև: Ընտրություններին մասնակցող քաղաքական ուժերը պարտավոր են պատասխանել նաև այդ հարցին»:

«Մենք սպասում ենք այն հզոր գաղափարախոսությանը, որը կլուսավորի մեր ուղին և մեզ կհանի այս վիճակից: Ես չեմ ուզում հոռետեսական պատկեր ուրվագծել և անելանելի վիճակ նկարագրել, բայց այլևս չեմ կարողանում լսել, թե ինչպես են մեծ և փոքր քաղաքական «գործիչները» հայտարարում, թե գնալու են խորհրդարան ու մենակ փոխելու ամեն ինչ: Նրանք տեղյակ չեն, որ երկրում խեղաթյուրումն ու անոմիան այնքան խորն են, որ կպահանջվեն տիտանական ջանքեր և հանճարեղ ուղեղներ, հզոր կամք՝ իրավիճակը փոխելու համար: Եթե ոմանք չեն հասկանում դա, ապա լավ է, որ նրանք որևէ տեղ չգնան: Հայաստանում անոմիան շատ խորն է, ու մինչև մի օր մենք ազգովի չլծվենք այդ անոմիան հաղթահարելու գործին, մեր երկիրը երկիր չի դառնա»:

«...Մաշտոցի պուրակում հենց հիմա գնում է պայքար Հայաստանի ապագայի համար: Սա շատ հուսադրող երևույթ է, սա նշանակում է, որ դեռ կան երիտասարդներ, ովքեր կմնան մեր երկրում՝ սա հույս է: Այն, որ սեփականատերերի խումբը չի հասկանում այս պայքարի իմաստը և շարունակում է կառչած մնալ իրենց ապրանքներից՝ մեկ

անգամ ևս ապացուցում է հայ, այսպես կոչված, «ընտրախավի» թշվառությունը, համոզված եմ, որ խորհրդարանի կոճակները նրանց չեն փրկի հայերի ապագա սերունդների արդար դատից, որը պատասխան կպահանջի ընտրախավից հայրենիք ստեղծելու այս պատմական շանսը կորցնելու համար»:

1in.am 2012, 4 սեպտ.

Պետք է չեղյալ համարել մոսկովյան պայմանագիրը (պատր.՝ Սոնա Արշունեցի)

Ս. Ա.-ի նամակը. «Հարգարժան Լյուդմիլա Հարությունյան, անկախությունից ի վեր ես փնտրում եմ իմ հարցերի պատասխանները.

Եթե մենք այսօր համարում ենք Թուրքական կառավարությանը Օսմանյան կայսրությունում նրանց նախնիների կատարած ոճրագործության պատասխանատվուն, ինչու՞ նույնը չենք պահանջում մեր դաշնակից Ռուսաստանից, քանի որ նա ոչ պակաս պատասխանատու է Ադրբեյջանին մեր փորածքների բռնակցման ու մեր պարմական հայրենիքի՝ Թուրքիային նվիրատվության համար: Միթե՞՝ ռուսական արխիվներում չեն պահպանվում համապատասխան փաստաթղթեր, թե՞՝ մեր դիվանագիտությունն է կաղում վեր հանելու հույժ կարևոր մի իրողություն, որ լույս կսփռի շատ մութ ու կնճռոտ հարցերի վրա»:

Լ. Հ.-ի պատասխանը. «Շնորհակալ եմ հարցի համար, որովհետև կարծում եմ՝ սա Հայաստանի վաղվա արդիական խնդիրներից մեկն է: 1989 թ.-ին ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումյանը Սովետմիության պատգամավորների առաջին կոնգրեսի ատյանից կարդաց մի դիմում, որում պահանջվում էր մոսկովյան պայմանագիրը չեղյալ համարել: Ու ես մտածեցի, որ այդ հանճարեղ մարդը հանճարեղ է ոչ միայն գիտության մեջ, այլ նաև՝ քաղաքականության. մարդն իր հեղինակությունը դրեց՝ այդ հզորագույն քայլը կատարելու համար: Սրա մասին Մոսկվայից խոսվեց, բայց Երևանից չխոսվեց այն պատճառով, որովհետև անկախությունից հետո Հայաստանի լիդերական կազմը մի խնդիր էր ուզում լուծել՝ լավացնել հարաբերությունը Թուրքիայի հետ և միգրացե Հայաստանը դուրս բերել շրջափակումից: Չեմ ուզում խորանալ՝ ճիշտ էր դա, թե՞ սխալ, բայց Վ. Համբարձումյանի այդ քայլը Հայաստանում իշխանության կողմից ընկալվել էր կարող: Սակայն ես կարծում եմ, որ այդ հարցը պետք է բարձրանա, այո՛... Յավոք սրտի՛ հայոց պատմու-

թյունը դեռ մարսված չէ, և մենք բազում պատմական խնդիրներ ունենք լուծելու, որոնք երջանիկ պետությունները լուծել են պատմական ճշգրիտ պահին: Մեր ազգը ճշգրիտ պահին չի կարողացել լուծել և թողել է հաջորդ սերունդներին:

Հարգանքներով՝ Լյուդմիլա Հարությունյան

mamul.am – 2016. – 17 օգոստ.

Լ. Հ. Հարությունյանի մտքերից

«Ով կարողանում է խորը բովանդակությամբ լցնել յուրաքանչյուր ռուպեն, նա անսահմանորեն երկարացնում է իր **կյանքը**»:

«Համոզմունքը պայքարի բովով անցած ու կոփված գիտելիքն է»:

«Ժպիտը միջազգային լեզու է»:

«Ներկան անցյալի և ապագայի հանդիպման ու հրաժեշտի անվերջանալի պահն է»:

«Որքան բարձր է այն պատվանդանը, որի վրա բեմում է մեծաշուք թզուկը, այնքան ավելի լավ է երևում, որ նա իսկապես թզուկ է»:

Դաստիարակչական մտքերի հայկական գանձարան
(էջ 30, 49, 76. 91, 97)

«Բարբարոսության և դժբախտության մասին ինֆորմացիան պիտի չափավոր լինի: ...Կա ինֆորմացիայի մի ծավալ, որն ամրացնում է ժողովրդի կամքը, իսկ երբ չափն անցնում է, տալիս է հակառակ արդյունք՝ առաջանում է վախ ու կոտորում կամքը»:

«Մեր էկոնոմիկան մինչև հիմա կառուցվել է որպես քաղաքականության կցորդ, մինչդեռ ճիշտ հակառակը պիտի լիներ: Տնտեսության վարման ավտորիտար կառուցվածքը կասեցնում է առաջընթացը»:

«Աշխարհում ոչ մի բան անվճար չէ: ... Եթե չփոխենք տնտեսական մեխանիզմը, քաղաքական իրավիճակը, սոցիալական միկրոկլիման, վերաբերմունքը ազգի և նրա գործերի նկատմամբ, եթե չդառնանք սոցիալապես պատասխանատու և գործունեության սուբյեկտ, տերը մեր երկրի՝ Հայաստան մեր երկրի, ապագա սերունդները կվճարեն է՛լ ավելի մեծ հաշվով և, վերջապես, է՛լ վճարող է՛լ չի մնա: ... Սխալներն ուղղելու ժամանակն է, հիմքերի ու հենքերի մասին մտածելու ժամանակը, սոցիալական ինֆանտիլիզմից ազատվելու ժամանակը»:

Խորհրդային Հայաստան, 1990, 1 փետրվարի

«Родину не выбирают. Она привязывает к себе психологической тканью, сотканной из чувства земли и матери, исторической и социальной памяти, других, пока не изведанных материй, разрыв которых порой оборачивается драмой и для Родины, и для человека самого».

Армянский вестник, 1990, N 3 (5), март

«Տարակույս չկա, որ Հայաստանի դպրոցը պետք է լինի հայկական, որ երեխան պետք է բնական կյանքով ապրի և իմանա իր պատմությունը. ... [սակայն] մտավախությունս այն է, որ հանկարծ աչքաթող չանենք կրթության քաղաքականության մասը: Չէ՞ որ հայ ազգն ունի հավակնություն և պետք է հավասարի իրավունքով կանգնի ժամանակակից զարգացած, քաղաքակիրթ ազգերի կողքին: Դրա համար նա պետք է ստանա այնպիսի կրթություն, որ չամաչի ԱՄՆ-ում, Անգլիայում, Ճապոնիայում...»

Իրավացի են նրանք, ովքեր գտնում են, որ մենք պետք է արտահանենք ամենաթանկ արտադրանքը՝ մտքի արդյունքը, ոչ թե մեր ուղեղների արտահոսքի բազա դառնանք: Ցավոք սրտի, մինչև հիմա արտահանում ենք ուղեղներ...»:

Դպրություն, 1990, 1 մայիսի

«Ժողովրդին զգացմունքներով չի կարելի ներքաշել քաղաքականության մեջ և դատապարտել նրան ֆրոստրացիայի. դա հավասար է պարտության»:

Միտք, 1990, 23 դեկտ.

«Հայաստանի վիճակում գտնվող երկիրը երկու արժեք ունի՝ ժողովրդի միասնությունը խնդրի շուրջ և պրոֆեսիոնալիզմը: Մինչդեռ պրոֆեսիոնալիզմը գործի մեջ չի դրված: Գերադասվել է ոգևորությունը, որը չի կարող հարատևել»:

«Այսօր ողջ հայ ժողովուրդը զբաղվում է քաղաքականությամբ, խորհրդարան է ընտրվել: Սակայն այսօրվա խորհրդարանի սոցիալական հիմքը ողջ ժողովուրդը չէ, դա մի խմբի հիմքն է: Ժողովրդի մի մասը դուրս է մնացել քաղաքականությունից և շուտով կդառնա ուրիշ խմբի սոցիալական հիմք, այսինքն՝ կապքարի խորհրդարանի դեմ»:

«Ազգային միասնության ճանապարհը չի ճանաչում «Ով մեզ հետ չէ, մեր դեմ է» կարգախոսը: Բոլոր ուժերը պետք է զբաղվեն իրենց արժանի գործով: Պրոֆեսիոնալները պետք է գտնեն իրենց տեղը

Հայաստանում, թե չէ կթողնեն կգնան: Բոլորս պետք է լծվենք մեր ազգային խնդրի իրականացմանը»:

«Լուրջ ուշադրության է կարոտ հայ ժողովրդի սոցիալական, հոգեբանական վիճակը: Այսօր Հայաստանում երջանիկ մարդ գրեթե չկա: Մինչդեռ հզոր է այն երկիրը, որի քաղաքացիները երջանիկ են»:

Առաքաստ, 1991, հունվար

«А мудрость нам сейчас нужна, как никогда раньше... Нужно, чтобы, оставаясь нацией, не имеющей большого опыта государственности, научиться законам большой политики преодолеть в себе комплекс заганности в тупик, чтобы избавиться от излишней прямолинейности своих оценок, пристрастий и антипатий, в политике овладеть искусством “полутонов”, открывающим дорогу к возможным компромиссам...».

Новое время, 1991, декабрь

«Профессиональные социологи сегодня, как правило, предпочитают быть максимально корректными и нейтральными, поскольку на рынке информации ценится лишь объективность. И все-таки хотелось бы попросить бережнее относиться к социологической науке – она нам очень нужна, ибо демократическое общество не может функционировать без ее данных, обеспечивающих обратную связь в механизме социального взаимодействия и управления...».

Азг, 1992, февраль

«Дай бог, чтобы Турция быстрее пришла к ценностям демократии и соблюдения прав человека. Но для этого ей предстоит пройти еще немалый путь. Поэтому хотелось бы, чтобы мы воздержались от экспериментов с нашей исторической памятью. И не только потому, что это соответствует сегодняшнему миропониманию подавляющего большинства наших сограждан... Сегодня она поддерживает наше традиционное место в Европе, защищает и сохраняет нас в качестве нации. Лишиться ее – означает потерять несущую ось и стать полностью безоружной перед Турцией и весьма обострить проблему поиска нашей новой роли в Европе и во внутринациональных интеграторах. Отмечу, что, говоря о памяти, я вовсе не имею в виду комплекс жертвы, от которого давно пора освободиться».

Урарту, 1992, июн, N 22-25

«Политика тесно переплетается с проблемами власти, вокруг которой не утихает борьба. В этой борьбе мужчины вытеснили женщин. Можно сказать, что в борьбе за власть женщины потерпели всемирное поражение. И чтобы облечь это в красивую оболочку, стали создаваться социальные мифы о женщине – вечной хранительнице семейного очага. Сфера власти была четко распределена: вне дома – у мужчины, в семье – у женщины. В эти мифы верили сравнительно долго, но во многих странах они стали забываться: появилась женщина – премьер-министр, министр иностранных дел, министр обороны и т.п.

Женщину в политике отличает особый стиль, она более конкретна и рациональна, действует гибко, целеустремленно. Женское начало политике только на пользу. И хотя на самых высоких уровнях власти женщин мало, в массе своей они в качестве избирателей, жен, матерей, да и просто, как фактор влияния, в немалой степени формируют политику. Стоит ли долго говорить о теневом влиянии женщин на поведение многих государственных деятелей?».

Урарту, 1993, N 11(37)

«Западный мир, в целом преодолевший многотрудный период модернизации, предлагает свои модели и наработанный опыт в области коллективной стратегии решения социальных проблем и социальной работы для более успешной адаптации личности в обществе. Но достаточно было недолгого периода увлечения западными моделями, чтобы понять, что социальная работа – это область профессиональной деятельности, сформированная на базе западной культуры. Прямое перенесение ее форм, моделей, технических приемов на отечественную социальную почву вряд ли возможно. Выработанная десятилетиями своеобразная культура нашего социального бытия отторгает западные модели как чужеродные и для приобщения к опыту, накопленному человечеством, потребуются дополнительные усилия...».

Социальная работа: теория и практика, 1995, с. 5

«...Պետք է սկսել ինստիտուտների ազատականացումից, օրենքներից: Ստեղծվելիք բանաձևը պետք է ժողովրդի անվտանգությունն ապահովի: Խոսքը բոլոր ասպարեզներում անվտանգությունն ապահովելու մասին է: Սոցիոլոգիական հետազոտությունները ցույց են տալիս,

որ ժողովրդի մեջ պաշտպանվածությունը կորած է՝ թե՛ սոցիալական, թե՛ առողջապահական և թե՛ ցանկացած այլ ասպարեզում: Արտաքին անվտանգությունն ուղղակիորեն կապված է Ղարաբաղի խնդրի լուծման հետ: Ուրեմն այս հարցն էլ է վերջին հաշվով մտնում ամենօրյա գոյության խնդիրների մեջ: Ղարաբաղը տարածքների խնդիր չէ, ազգի պարտվածության և հաղթության զգացումն է, որը արդարացնում է մեր այսքան տարվա տառապանքները»:

Հայոց աշխարհ, 1998, 12 փետրվարի

«Հայ հասարակության գերխնդիրն այսօր սոցիալական բարեփոխումների իրականացումն է: Մենատիրության հաղթահարում, անձի, հասարակության և խմբերի փոխհարաբերության մեխանիզմի նորոգում, քաղաքացիական հասարակության սկզբունքների յուրացում, նոր արժեքների սերմանում, մարդու սոցիալական պաշտպանվածության ապահովում, աղքատության կրճատում՝ ահա մի քանիսն այն նպատակներից, որոնց ուղղված են սոցիալական բարեփոխումները: Սոցիալական բարեփոխումների նպատակներից մի մասն ուղղակիորեն, իսկ մյուս մասն անուղղակիորեն կապված են և՛ պայմանավորված սոցիալական աշխատանքի ինստիտուտի, և՛ մշակույթի գոյության, և՛ գործառման փաստով: Այդ կապակցությամբ կարելի է ասել, որ մեր հասարակության մեջ նման հիմնարար փոփոխությունները չափազանց դժվար կլինի իրականացնել առանց մասնագետ սոցիալական աշխատողների ակտիվ մասնակցության:

Այսօր սոցիալական աշխատողն օգնող մասնագիտության ներկայացուցիչ է, որը կոչված է սատարելու մարդուն և հասարակությանը՝ իրենց փոխհարաբերություններում և բարեկեցության հասնելու գործում: Սոցիալական աշխատողի կոչումն է ուժեղացնել մարդուն, որպեսզի նա ի վիճակի լինի հաղթահարել խմբի և հասարակության հետ համագործակցելու բարդությունները, համերաշխ լինի սոցիալական միջավայրի և ինքն իր հետ, կարողանա ապահովել սեփական իրավունքների հարգումը: Սոցիալական աշխատողը կոչված է դառնալու միջնորդ՝ հասարակության և հասարակության անդամի միջև, առավելագույնս պաշտպանելու սոցիալապես անպաշտպան խմբերը, օգնելու հասարակությանն արդյունավետ կերպով լուծել կամ մեղմել սոցիալական բախումները և իր անդամների հետ փոխհարաբերությունները կառուցել մարդու իրավունքների հարգման սկզբունքի հիման վրա:

Սոցիալական աշխատանքն արձագանքում է հասարակության անկումային և արտակարգ իրավիճակներին, մեծ դեր ունի կատարելու աղքատության կրճատման, մարդկանց և համայնքների բարօրության և կյանքի որակի բարելավման գործընթացում: Այդ առումով սոցիալական աշխատանքն ի վիճակի է հեշտացնել բաց հասարակության կերտման մեր ճանապարհը»:

Սոցիալական աշխատանք: Գ. 5, 2002, էջ 4

«... Я не предлагаю ослаблять мобилизованность нашего внимания, о коварстве Турции всегда нужно помнить, но я против преувеличения степени опасности, исходящей от Турции. Мысль об этой опасности вводит нас в оцепенение. Мы – переживший геноцид народ, и страх перед возможностью повтора этой трагедии у нас на инстинктивном уровне. Страх этот нужно постепенно преодолевать, и лучшее средство – стать сильной во всех отношениях страной, в экономическом, военном, идейном. И уметь глубоко анализировать политическую ситуацию».

Новое время, 2002, 10 июля, N 854

«Հայաստանում պրոբլեմն այն չէ միայն, որ ազատ շուկան տանուլ է տվել մոնոպոլ գնագոյացմանը... Այստեղ գոյություն ունի ինստիտուցիոնալ, խորքային ճգնաժամ՝ և՛ իշխանության, և՛ տնտեսության: Դա հեշտ չէ փոխել: Մտածելակերպը և քաղաքական մշակույթը հարմարեցված են հզորների շահին, իսկ կոռուպցիան դարձել է գործող մեխանիզմ»:

168 ժամ, 2011, 4-6 հունիսի, թ. 57

«Հայաստանի հայաթափման հարցը հենց այնպես ու ինքն իրեն չի լուծվի: ... Այս ամենի համար պատասխանատվություն են կրում բոլոր նրանք, ովքեր չեն գտնում կամք և համառություն հակամիգրացիոն արդյունավետ քաղաքականություն իրականացնելու համար: Պատասխանատու են բոլոր նրանք, ովքեր չեն գիտակցում, որ պարզունակ համերգներով և «արի տուն» կոչերով ոչինչ չի ստացվի՝ հային տուն չես վերադարձնի»:

Ժամանակ, 2012, 1 փետրվարի

«Գաղափարախոսություն չկա՝ ահա սրա վակուումը կա մեզանում, ժողովուրդը ոչ թե դեմքերի փոփոխությունների է սպասում, այլ ուղու փոփոխության, քանզի դեմքերի փոփոխությունը ոչինչ չի կարող տալ, եթե այդ նոր դեմքերը նոր գաղափարախոսություն չեն բերում,

եթե նրանք չեն տեսնում և չեն առաջարկում ծառացած ծանր խնդիրների լուծման միակ ուղին: ... Ի՞նչն է խանգարում մեզ խոսել արժանապատվության լեզվով երկրի ներսում՝ գաղութային անցյալը, եղե՞ռնը, թե՞ հավասար չլինելու համոզմունքը, թե՞ վախը: Հնարավոր է՝ արժանապատվության պակասը և ժամանակակից աշխարհի խաղի կանոններին չտիրապետելը»:

Ժամանակ, 2012, 7 ապրիլի

«Աղքատ մարդը ուրիշ ելք չունի, քան վաճառել այն, ինչ ունի: Աղքատ կանայք վաճառում են իրենց մարմինը, վաճառում են իրենց ծայրը»:

«Քաղաքական մշակույթ Հայաստանում գոյություն չունի: Սա իջեցնում է մեր ժողովրդի մակարդակը և գաճաճության դրոշմ է դնում ընտրական ողջ կամպանիայի վրա»:

Հայկական ժամանակ, 2012, 21 ապրիլ, թ. 73

«Ընտրությունը առանձին մարդկանց կոճակի, հետևաբար և իշխանության տիրապետելու գործընթաց է: Մեր հասարակությունը բավականին մեծ գին է վճարում այդ մարդկանց իղձը կատարելու համար՝ արտագաղթն է ավելանում, հասարակությունը չի կարողանում խաղաղ ձևով փոխել իշխանությունը, մարդիկ իրենց խղճին դեմ գործողություններ են անում, հասարակության ինստիտուտները քանդվում են: Անարդարությունը դառնում է համատարած, երկիրը պառակտվում է, մարդիկ իրար դեմ են դուրս գալիս, կա նաև հոգեբանական գին՝ այն հոռետեսությունը, որը մեզ պատել է, ժողովուրդն օտարվում է երկրից: Արտաքին քաղաքական գին էլ գոյություն ունի՝ երկրի ճակատագրի գինը»:

Ժամանակ, 2012, 19 ապրիլի

«Ընդդիմությունն է, որ պետք է գտնի սոցիալական համախմբման առանցքն ու արժեքային բանալին: Ընդդիմության խնդիրն է՝ նաև հասարակությանը տանել հաղթանակից հաղթանակ՝ թույլ չտալով, որ հասարակությունն ընկնի հիասթափությունների և սոցիալական դեպրեսիայի մեջ»:

168 ժամ, 2012, 17-19 նոյ., թ. 112

«Հասարակությունն այսօր ադապտացիայի է ենթարկվել, և չինովմիկը պիտի հասկանա, որ հին մեթոդոլոգիան էլ չի աշխատում: Սա է: Եվ ես ազգի մակարդակի անալիզ չեմ անում, ես քաղաքացու մակարդակի անալիզ եմ անում: Եթե մեր քիթը երկար է, սա չի նշանակում, թե մենք ամեն բանի պիտի ազգային երանգ տանք: Մենք արդեն

քաղաքացիներ ունենք: Իսկ քաղաքացիական հասունությունը արդիականացման թերևս ամենակարևոր բաղադրիչն է»:

Թերթ.am, 2013, 12 օգոստոսի

«... Պետք է ձերբազատվենք մեր միջերից ու հասկանանք մի պարզ բան՝ ձրի պանիրը միայն մկան թակարդում է լինում: Մենք վերջապես պիտի գիտակցենք, որ Ռուսաստանը չի կարող մեզ պաշտպանել, որովհետև Ռուսաստանն ինքը պաշտպանության կարիք ունի, նրա վրա հիմա չորս կողմից հարվածներ են տեղում: Եվ եթե մենք ուզում ենք ունենալ մեծ եղբայր կամ ռազմավարական գործընկեր, պիտի պատրաստ լինենք Ռուսաստանին ուղղված հարվածները կրելունակ մեզ վրա: Ես գտնում եմ, որ մենք պիտի դադարենք մտածել, որ ռուսները մեր փրկիչներն են»:

norkhosq.net, 2015, 30 հունվ.

Պարբերականների ցանկ
Список периодических изданий
List of periodicals

1. **Առաջաստ** – Կանանց շաբաթաթերթ, Եր. - 1991 (թ. 1), (թ. 2), (թ. 5)
2. **Առավոտ** – օրաթերթ, Եր. - 1998 (21 մարտի), 2001 (6 դեկտ.), 2007 (21 դեկտ.), 2012 (5 դեկտ.)
3. **Ավանգարդ** – Հայաստանի երիտ. միութ. պաշտոնաթերթ, Եր. - 1991 (4 հուլ.)
4. **Բանբեր Երևանի համալսարանի = Вестник Ереван. ун-та = Bulletin of Erevan University** – հաս. գիտ. քառամսյա հանդես, ԵՊՀ. - 2010 (թ. 130.5), 2011 (թ. 133.5)
5. **Գարուն** – գրկ.-գեղ., հաս.-քաղ. անկախ ամսագիր, Եր. - 1969 (թ. 4), 1993 (թ. 1)
6. **Գրական թերթ** – Հայաստանի գրողների միութ. պաշտոնաթերթ, Եր. - 1988 (23 օգոստ.)
7. **Դպրություն** – շաբաթաթերթ, Եր. - 1990 (1 մայ.)
8. **Երեկոյան Երևան** – օրաթերթ, ՀԿԿ Երքաղկոմի օրգ., Եր. - 1992 (10 հունիսի)
9. **Երևանի համալսարան** – ԵՊՀ շաբաթաթերթ, Եր. - 1987 (թ. 2), 1989 (թ. 1)
10. **Ժամանակ** – «Սկիզբ Մեդիա կենտրոնի» օրաթերթ, Եր. - 1999 (10 ապր.), 1999 (14 մայ.), 2009 (1 հոկտ.), 2011 (26 հունվ.), 2011 (26 մարտի), 2011 (11 հնս.), 2011 (21 սեպտ.), 2012 (1 փետրվ.), 2012 (7 ապր.), 2012 (19 ապր.), 2012 (9 մայ.), 2012 (19 հնս.), 2013 (21 մարտի)
11. **Ժողովուրդ = armlur.am** – օրաթերթ, Եր. - 2011 (թ.89)
12. **Իրավունք** – «Սահմանադրական իրավունք» միութ. պաշտոնաթերթ, Եր. - 1996 (թ. 37)
13. **Լենինյան ուղիով.** – տես.-քաղ. ամսագիր: ՀԿԿ Կենտկոմի օրգ. - 1973 (2)
14. **Խորհրդային Հայաստան = Սովետական Հայաստան** – օրաթերթ, ՀԿԿ Կենտկոմի, ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի և Մինիստրների խորհրդի օրգան. - 1977 (24 մայ.), 1989 (6 հոկտ.), 1990 (1 փետրվ.)
15. **Կանայք հայոց** – ամսագիր, Եր. - 1994 (թ.1-2), 2000-2005
16. **Կուսակցական խոսք** – журнал, Ер. - 1980 (№ 13)
17. **Հայաստան** – 1991 (7 մայ.), 1991 (8 հնս.), 2001 (21 սեպտ.)
18. **Հայաստանի ժողովրդական տնտեսություն = Айастани жоговрдакан тнтесутюн** – տեսական և գիտապրակտիկ ամսագիր, Եր. - 1968 (№ 6), 1969 № 6), 1974 (№ 8), 1978 № 1), 1978 (№ 10)
19. **Հայաստանի Հանրապետություն** – օրաթերթ, Եր. - 1991 (2 մարտի), 1999 (14 մայ.)
20. **Հայկական ժամանակ** – անկախ օրաթերթ, Եր. - 2012 (21 ապր.)
21. **Հայոց աշխարհ** – օրաթերթ, Եր. - 1998 (12 փետրվ.), 1998 (17 փետրվ.), 1999 (4 մարտի), 1999 (6 ապր.), 1999 (14 մայ.), 2000 (4 հոկտ.), 2002 (31 օգոստ.), 2003 (16 ապր.), 2003 (8 նոյեմբ.), 2003 (26 նոյեմբ.)

22. **Հայություն** – 1992 (թ. 8–10)
23. **Հայք** – օրաթերթ, Եր. – 2007 (18 մայ.)
24. **168 ժամ** – թերթ, Եր. – 2009 (թ. 99), 2011 (թ. 57), 2012 (թ. 82), 2012 (թ. 112)
25. **Միտք** – օրաթերթ, Եր. – 1990 (23 դեկտ.)
26. **Նոյյան Տապան = Ноян Таран**– լրատվ. կենտրոն, Եր. – 2002 (№ 418)
27. **TV Միլ** – շաբաթաթերթ, Եր. – 2007 (թ. 26)
28. **Փիլիսոփայության հարցեր** – գիտ. աշխ. միջրուհ. ժող., ԵՊՀ. – 1989 (Պր. 8)
29. **Փոփոխվող հասարակություն = Изменяющееся общество** – ամսագիր. – 1996 (թ. 1), 1997 (թ. 1-2), 1998 (թ. 1-2), 2001 (թ. 1-2), 2002 (թ. 1-2)
30. **Օրեր** – եվրոպական անկախ ամսագիր, Պրահա. – 2007 (թ. 2)
31. **Армянский вестник** – ежемес. газета Моск. арм. культ. общества (МАКО), Москва. – 1990 (№3/5)
32. **Вопросы философии** – советский и российский науч.-теорет. филос. журнал, АН СССР, Москва. –1983 (№ 10)
33. **Голос Армении** – газета, Եր. – 2011 (1 ноября)
34. **Демография и социология** – науч. журнал, РАН, Москва. – 1994 (вып. 11)
35. **Ежегодник** – журнал, экон. фак. ЕГУ. – 2011, 2012
36. **Известия** (Советов народ. депутатов СССР) – ежендн. газета, Москва. – 1989 (№150)
37. **Кавказ = The Caucasus** – Ежегодник Кавказского ин-та, Եր. – 2006
38. **Коммунист** – республ. газета Арм.ССР на рус. яз., Եր. – 1988 (23 янв.)
39. **Новое время** – независ. общественно-полит. газета, Եր. – 1991 (декабрь), 1997 (29 ноября), 2002 (10 июля), 2007 (22 мая), 2007 (524 сент.)
40. **Республика Армения** – общественно-полит. газета, Եր. – 1992 (февр.)
41. **Социалистическая индустрия** – газета ЦК КПСС, Москва. – 1987 (№ 143)
42. **Урарту** – еженед. газета, Եր. – 1992 (№ 22, № 25), 1993 (№ 11)
43. **The Armenian Observer** – newspaper, Hollywood, USA. – 1990 (June 27)
44. **Hay Geen** – Los Angeles, USA. – 2012 (Oktober)
45. **Journal of Immigrant and refugee services** – Academic journal, Haworth Social Work Practice press, Philadelphia, Pennsylvania. – 2004 (V.2.- № 1/2)
46. **Soviet life = Совет лайф** – Embassy of the USSR in the USA, Washington. – 1987 (№ 12)
47. **Women's studies** – Gordon and Breach Science Publishers, New York. – 1988
48. **1in.am** – 2011 (2 մայ.)
49. **Elq.am** – 2014 (5 մարտի)
50. **hayeli.am** – 2013 (9 սեպտ.), 2016 (5 օգոստ.)
51. **mamul.am** – 2016 (17 օգոստ.)
52. **norkhosq.net** – 2015 (30 հունվ.)
53. **tert.am** – 2013 (12 օգոստ.)

Հապավումներ **Сокращения = Abbreviations**

- ԱՀՌԾ [СППБ=PRSP]** – Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիր
ԱՄՆ [CША=USA] – Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ
ԱՊՀ [CHГ=CIS] – Անկախ պետությունների համագործակցություն
ԵՊՀ [ЕГУ=YSU] – Երևանի պետական համալսարան
ԻՆՏԱՍ [INTAS] – Նախկին ԽՍՀՄ նորանկախ պետությունների գիտնական-ների հետ համագործակցության միջազգային միավորում
ԼՂՀ [RNK=HKP] – Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն
ԽՍՀՎ [ՍՄԿՎ] – Խորհրդային [Սովետական] Միության Կոմունիստական Կուսակցություն
ԽՍՀՄ [ՍՍՀՄ=СССР=USSR] – Խորհրդային [Սովետական] Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն
ՀԱՀ [АУА] – Հայաստանի ամերիկյան համալսարան
ՀՀ [RA=PA] – Հայաստանի Հանրապետություն
ՄԱԿ [ООН=UN] – Միավորված ազգերի կազմակերպություն
ՄՄԿ [МОМ=IOM] – Միգրացիայի միջազգային կազմակերպություն
ՅՈՒՆԵՍԿՕ [UNESCO] – Միավորված ազգերի կրթության, գիտության և մշակույթի կազմակերպություն
ՌԴ [РФ=RF] – Ռուսաստանի Դաշնություն
ՍՍՀՄ [USSR=СССР] – Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն-ների Միություն
АН Арм. ССР – Академия наук Армянской Советской Социалистической Республики
АСПР [ASPR] – Американское общество психических исследований
ЕГУ [ԵՊՀ=YSU] – Ереванский государственный университет
ИПК МГУ – Институт повышения квалификации Московского государственного университета
ИССБ – Имплементация стратегии сокращения бедности
КИ – Кавказский институт
МОМ [ՄՄԿ=IOM] – Международная организация по миграции
МОН РА – Министерство образования и науки Республики Армения
HKP [ԼՂՀ=RNK] – Нагорно-Карабахская Республика
ООН [ՄԱԿ=UN] – Организация Объединенных Наций
РА [ՀՀ=RA] – Республика Армения
РАН [RAS] – Российская академия наук
РФ [ՌԴ=RF] – Российская Федерация
СМИ – Средства массовой информации
СНГ [ԱՊՀ=CIS] – Содружество Независимых Государств
ССА – Советская социологическая ассоциация

СППБ [ԱՀՌԾ=PRSP] – Стратегическая программа преодоления бедности
СССР [ՍՍՀՄ=USSR]– Союз Советских Социалистических Республик
США [ԱՄՆ=USA] – Соединённые Штаты Америки
ЦК КП Армении – Центральный комитет коммунистической партии Армении
ЦМИ – Центр миграционных исследований
ASPR – American Society for Psychical Research
AUA [ՀԱՀ]– American University of Armenia
CEDAW – Committee on the Elimination of Discrimination against Women
 [Կանանց նկատմամբ խտրականության վերացման կոմիտե]
CIS [ԱՊՀ=СНГ] – Commonwealth of Independent states
CNRS – Centre national de la recherche scientifique [Գիտական հետազոտությունների ազգային կենտրոն]
CRICR – Centre regional integration and conflict resolution (Տարածաշրջանային ինտեգրացիայի և կոնֆլիկտների լուծման կենտրոն)
INED – Institut national d'études démographiques [Ժողովրդագրական հետազոտությունների ազգային ին-տ]
INTAS – The International Association for the Promotion of Co-operation with Scientists from the New Independent States of the Former Soviet Union
IOM [MOM=ՄՄԿ] – International Organization for Migration
NGO – Non-governmental organization [Неправительственная организация]
NIS – Newly Independent States [Նորանկախ պետություններ]
PRSP [ԱՀՌԾ=ИССБ] – Poverty Reduction Strategy Program
RA [ՀՀ=РА] – Republic of Armenia
RAS [РАН] – Russian Academy of science
RF [РФ=ՌԴ] – Russian Federation
RNK [ՀԿՔ=LՂՀ] – Republic of Nagorniy Karabakh
SCAS – Swedish Collegium for Advanced Study [Шведский коллeгиум перспективных исследований]
UN [ՄԱԿ=ООН] – United Nations
UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
URMIS – L'Unité de Recherche Migrations et Société [Միգրացիայի և հասարակության հետազոտության միավորում]
USA [США=ԱՄՆ] – United States of America
USAID – United States Agency for International Development [Միջազգային զարգացման ԱՄՆ գործակալություն]
USSR [СССР=ՍՍՀՄ] – Union of Soviet Socialist Republics
YSU [ԷԳՄ=ԵՊՀ] – Yerevan State University

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

СОДЕРЖАНИЕ = CONTENTS

Լյուդմիլա Հակոբի Հարությունյան.

Լյանքի և գործունեության հիմնական տարեթվերը	5
Людмила Арутюнян: основные даты жизни и деятельности	7
Lyudmila Hakob Harutyunyan: life and activity dates	9
Հանրայնագետ մտավորականը [կենսագրական ակնարկ]	11
Общественный интеллект [биографический очерк]	17
The public intellectual [biographical sketch]	22

Լ. Հ. Հարությունյանի աշխատանքների Ժամանակագրական ցանկ

Хронологический указатель трудов Л. А. Арутюнян
Chronological index of L. H. Harutyunyan's works

Մենագրություններ, գիտ. հոդվածներ, գեկուցումներ	26
Монографии, научные статьи, доклады = Monographs, scientific articles, reports	
Խորհրդային շրջան (1968–1991).....	26
Советский период = The Soviet period	
Հետխորհրդային շրջան	32
Постсоветский период = The post-Soviet period	
Խմբագրած նյութեր	42
Редактированные материалы = Edited materials	
Ծրագրեր և սոցիոլոգիական հետազոտություններ	44
Социологические исследования = Sociological studies	
Հրապարակախոսական հոդվածներ և հարցազրույցներ	48
Публицистические статьи и интервью	
Publicistic articles and interviews	
Լ. Հ. Հարությունյանի մասին	54
о Л. Арутюнян - about L. Harutyunyan	

**Քաղվածքներ Լ. Հ. Հարությունյանի
հրապարակումներից**
Экстракты из публикаций Л. А. Арутюнян
Excerpts from L. H. Harutyunyan's publications

Հարյուր տարի անց. Մեծ Եղեռնի ճանաչման հեռանկարները59

Сто лет спустя: перспективы признания Геноцида армян

A hundred years later: perspectives of recognition of Armenian Genocide

Новые перипетии армянской миграции: кумулятивная

причинность и возможные последствия 72

Հայկական միգրացիայի նոր վայրիվերումները. ամբողջական

պատճառները և հնարավոր հետևանքները

New twists of Armenian migration: accumulative causation and the possible
consequences

Հարցազրույցներ պրոֆ. Լ. Հ. Հարությունյանի հետ

Интервью с проф. Л. А. Арутюнян = Interview with Prof. L. H. Harutyunyan

Մեզ հույսը կորցնելու իրավունք չի տրված

[ինքնակենսագրականի փոխարեն] 92

Нам не дано права потерять надежду [вместо автобиографии]

Հայերը ցանցային ազգ են, բայց մեր պետությունը ցանցային

պետություն չէ99

Армяне – сетевая нация, но наше государство не является сетевым
государством

Հայաստանին պետք է ոչ թե դեմքերի փոփոխություն, այլ նոր

լուծումներ 103

Армении нужна не смена лиц, а новые решения

Պետք է չեղյալ համարել մոսկովյան բոլոր պայմանագրերը107

Не плакать, не смеяться, не ненавидеть, но понять

Լ. Հ. Հարությունյանի մտքերից 108

Из мыслей проф. Л. Арутюнян

Պարբերականների ցանկ 116

Список периодических изданий = List of periodicals

Հապավումներ 118

Сокращения = Abbreviations

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
Ս. ԵՎ Մ. ԻԶՄԻՐԼՅԱՆՆԵՐԻ ԱՆՎ. ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱՅԻ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ**

**ԼՅՈՒԴՄԻԼԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
ԿԵՆՍԱՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ**

**Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալաբյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի
Հրատ. սրբագրումը՝ Վ. Դերձյանի**

**Տպագրված է ՀՀ ԿԱ ՊԵԿ «Ուսումնական կենտրոն» ՊՈԱԿ-ի
Հրատարակչական մասի տպարանում:
ք. Երևան Ահարոնյան 12/3**

**Ստորագրված է տպագրության՝ 12.09.2017:
Չափսը՝ 60x84^{1/16}: Տպ. մամուլը՝ 7,625:
Տպաքանակը՝ 100:**

**ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.ysu.am**